

JACEK JĘDRYSIAK

<https://orcid.org/0000-0002-5472-136X>

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

ZASADY REGULUJĄCE POBÓR REKRUTÓW POLSKICH DO ARMII PRUSKIEJ JAKO ELEMENT POLITYKI GERMANIZACJI 1871–1914*

Abstrakt: Artykuł prezentuje okoliczności wprowadzenia i ewolucję regulacji dotyczących „polityki rozpraszania” (*Verstreunungspolitik*) stosowanej przez armię niemiecką wobec polskich poborowych do wybuchu I wojny światowej. Wytyczne z 1872 r. położyły kres funkcjonowaniu na terenie zaboru pruskiego pułków złożonych głównie z Polaków. Od tego momentu polskich rekrutów w większości kierowano do pułków na niemieckim obszarze językowym. W efekcie zaostrożenia antypolskiej polityki władz pruskich w kolejnych latach odsetek kontyngentu poborowych z Wielkopolski służących w rodzimej prowincji spadł do 10 proc.

Abstract: The article presents the circumstances of introducing and changing the regulations of the so-called “dispersal policy” (Ger. *Verstreunungspolitik*) pursued by the German army towards Polish conscripts until the outbreak of the First World War. The guidelines introduced in 1872 disbanded regiments composed largely of Poles in the Prussian partition. From then on, Polish recruits were mostly sent to regiments in the German-speaking areas. As a result of the tightening anti-Polish policy of the Prussian authorities in subsequent years, the proportion of conscript levies from Wielkopolska serving in their native province fell to 10 per cent.

Słowa kluczowe: pobór, zabór pruski, germanizacja, armia pruska, Polacy.

Keywords: conscription, Prussian partition, Germanisation, Prussian army, Poles.

* Tekst powstał w ramach realizacji projektu Narodowego Centrum Nauki UMO-2021/43/D/HS3/02138, „Armia pruska na ziemiach polskich w latach 1815–1919: aspekty organizacyjne, społeczne i gospodarcze”.

Prezentowany artykuł stanowi element szerszych studiów nad wpływem pruskiej organizacji wojskowej na ziemię polskie w latach 1815–1919 w aspektach społecznych i ekonomicznych¹. Zarówno dla obszarów zaborów, jak i terenów przyznanych Polsce po 1945 r. w polskiej historiografii wskazać można jedynie na początki badań nad zagadnieniami dotyczącymi problematyki twierdz² oraz historii niektórych jednostek wojskowych³. Nieliczne są natomiast opracowania poświęcone dziejom niefortecznych miast garnizonowych⁴, z reguły koncentrujące się na architekturze koszarowej⁵. Brakuje studiów ujmujących skutki działalności armii pruskiej w szerszej perspektywie, co wyraźnie kontrastuje z publikacjami odnoszącymi się do zaborów rosyjskiego⁶ i austriackiego⁷.

¹ J. Jędrzyak, *Benefits for the Prussian Army by the Inhabitants of the Grand Duchy of Poznań between 1815–1844. Research Status and Research Perspectives*, RDSG 81, 2020, s. 225–261; idem, *Economic and social impact of the Prussian army in Silesia in the years 1815–1848. State of research and research postulates*, „Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»” 74, 2019, nr specjalny, s. 29–51.

² J. Biesiadka, A. Gawlak, Sz. Kucharski, M. Wojciechowski, *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Poznań 2006; T. Grudziński, *Między twierdzą a miastem wolnym. Obraz życia miejskiego Świdnicy w latach 1815–1870*, Wrocław–Świdnica 2014; W. Maciuszczak, *Twierdza Głogów. Garnizon i ludzie 1630–2009*, Głogów 2009; S. Kolo-uszek, Ł. Pardela, *Twierdza Wrocław 1890–1918. Monografia*, Wrocław 2017; G. Podruczny, *Twierdza Kłodzko. Monografia historyczna*, Kłodzko 2023; G. Podruczny, T. Przerwa, *Twierdza Srebrna Góra*, Warszawa 2010.

³ T.M. Duchnowski, *Dyslokacja i skład niemieckiego XVII Korpusu Armijnego w latach 1890–1900*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 6, 2015, s. 35–57; idem, *Struktura organizacyjna XVII i XX Korpusu Armijnego Cesarstwa Niemieckiego z siedzibami dowództw w Gdańsku i Olsztynie (1890–1914)*, Gdynia 2017; W. Gruszczyński, *Leibhusaren. Historia Czarnych Huzarów*, Gdynia 2019.

⁴ J. Centek, *Garnizon Torunia w latach 1815–1919: organizacja, liczebność*, „Rocznik Toruński” 32, 2005, s. 191–213; J. Jędrzyak, *Między optyką strategiczną, a ekonomiczną rzeczywistością: pruskie garnizony w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1914*, w: *Człowiek twórcą historii*, t. 1: *Człowiek i praca w procesie modernizacji społecznej i gospodarczej*, red. C. Kuklo, W. Walczak, Białystok 2024, s. 335–376.

⁵ M. Rudnicka-Bogusz, *Architektura i urbanistyka XIX- i XX-wiecznych zespołów zabudowy wojskowej na obszarze Śląska. Typologia, stylistyka, rewitalizacja zespołów — studium wstępne*, „Architectus” 2, 2015, s. 19–30; M. Urbaniak, *Leszczyńskie koszary z lat 1901–1905 na planach budowlanych Archiwum Państwowego w Lesznie*, Leszno–Warszawa 2012.

⁶ W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873*, Warszawa 2001; A. Dobroński, *Potencjał militarno-gospodarczy Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, Warszawa 1976; M. Kulik, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856*, Warszawa 2019.

⁷ M. Baczkowski, *Galicja a wojsko austriackie 1772–1867*, Kraków 2017; idem, *Pod czarno-żółtymi sztandarami. Galicja i jej mieszkańcy wobec austro-węgierskich struktur militarnych 1868–1914*, Kraków 2003; W. Szczepanik, *Cesarskie dzieci z Tarnowa. 57 Galicyjski Pułk Piechoty w latach 1894–1918*, Kraków 2011.

Jednym z problemów wymagających uwagi jest w mojej ocenie rekonstrukcja polityki stosowanej wobec rekrutów polskich po utworzeniu Cesarstwa Niemieckiego, stanowiącej element całokształtu działań germanizacyjnych podjętych po 1871 r. przez państwo pruskie. Jak postaram się wykazać, zagadnienia będące przedmiotem prezentacji w niniejszym opracowaniu zostały jak dotąd jedynie zasygnalizowane w polskiej historiografii, a sprawa wykorzystania poboru do armii pruskiej do celów polityki germanizacji nigdy nie stała się obiektem osobnej analizy opierającej się na dostępnych materiałach archiwalnych. Co więcej, najnowsze polskie badania nie uwzględniają także w dostatecznym stopniu ustaleń światowej historiografii, ignorując zwłaszcza informacje dotyczące stosowania „polityki rozpraszania” (*Verstreungspolitik*).

Podstawę tekstu stanowią zachowane archiwalia dotyczące regulacji i praktyk związanych z próbami wykorzystania przepisów poborowych do celów polityki germanizacji. Ich odnalezienie nie było łatwe ze względu na zniszczenie lub rozproszenie większej części materiałów proveniencji wojskowej po 1945 r. Szczęśliwie w monarchii Hohenzollernów sprawy poboru stanowiły przede wszystkim domenę aktywności organizacyjnej władz cywilnych. Najważniejsze dokumenty zachowały się w aktach urzędów pruskich, szczególne znaczenie mają tu zbiory Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem, w tym zwłaszcza zespoły *Ministerium des Innern* (I. HA, Rep. 77) i *Staatsministerium* (I. HA, Staatsministerium, Jüngere Registratur, Rep. 90 A). Akta Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW) obejmują serie teczek dotyczących *Polenbewegung* w poszczególnych prowincjach (Tit. 870) czy funduszu ds. umacniania niemczyzny i walki z „polską agitacją” (Tit. 871). W materiałach MSW odnaleźć można także korespondencję z Ministerstwem Wojny w sprawach poboru, w tym zarządzenia dotyczące mniejszości polskiej. Kwestie te były też omawiane podczas posiedzeń pruskiego Staatsministerium, co pozwala na dość dokładną rekonstrukcję motywacji stojących za kolejnymi rozwiązaniami. Ponieważ interesujące mnie kwestie traktowano jako sprawy wewnętrzne Prus, mniejszą użyteczność wykazują tu akta ze szczebla instytucji centralnych cesarstwa, w tym zwłaszcza Reichstagu, zgromadzone w berlińskim Bundesarchiv.

Potrzeba weryfikacji stosowania wprowadzonych na szczeblu centralnym przepisów sugeruje wykorzystanie materiałów pochodzących z administracji lokalnej. Identyfikacja potencjalnie interesujących dokumentów wymaga przy tym dokładnego wskazania obszarów postrzeganych przez armię niemiecką za „mieszany obszar językowy”. Przez cały okres 1815–1914 głównym obiektem troski było Wielkie Księstwo Poznańskie (po 1848 r. oficjalnie prowincja poznańska), o czym świadczą

podjęte w latach 1815–1816 decyzje co do specyficznej struktury trzech wschodnich korpusów armijnych: II (Szczecin), V (Poznań) i VI (Wrocław). Pierwotne założenia z lat 1814–1819 odpowiedzialnego za cały system ministra wojny Hermanna von Boyena starszego wskazywały, że w każdej pruskiej prowincji powinno istnieć *Generalkommando* z *Kommandierender General* (dalej: KG) na czele. Struktura ta nie miała pokrywać się ze strukturą korpusów armijnych. Boyen chciał, aby oddziały w prowincjach były rozłożone w powiązaniu z potrzebami w zakresie bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego. Z tego też względu jego propozycja z 1815 r. zakładała sformowanie na wschodzie dwóch podwójnych *Generalkommando* — odpowiednio dla Brandenburgii i Pomorza oraz Śląska z Wielkim Księstwem Poznańskim⁸. Już w tym wariantcie przyszłą reencję bydgoską z Wielkiego Księstwa Poznańskiego miano podporządkować pierwszemu z dowództw. Celem Boyena była taka organizacja wojskowa ziem polskich, która nie pozwoliłaby Polakom na wykorzystanie pruskiego obowiązku służby wojskowej do wywołania powstania. Idea Boyena została zrealizowana jedynie częściowo — w Poznaniu utworzono osobne Dowództwo Generalne⁹, a wolą króla Fryderyka Wilhelma III w 1820 r. zunifikowano stanowisko dowódcy korpusu armijnego (dalej: KA) z funkcją KG¹⁰. Zniesiono jednocześnie unię dowództwa Brandenburgii i Pomorza¹¹. Mimo to powstała struktura wspomnianych trzech korpusów armijnych nadal była „nietypowa”. Pomijając okres formowania, w skład V KA wchodziły 9 Dywizja z dowództwem w Głogowie i 10 Dywizja z dowództwem w Poznaniu. Na terenie pruskiej Wielkopolski stacjonowały zatem nie dwie, a jedna dywizja. Z kolei na Śląsku umieszczono aż trzy, obok 9 Dywizji, także „rodzime” dywizje 11 (Wrocław) i 12 (Nysa). Jak już wspomniano, w reencji bydgoskiej z kolei stacjonowały

⁸ *Verordnung wegen verbesserter Einrichtung der Provinzial-Behörden. Vom 30. April 1815*, w: *Gesetz-Sammlung für die Königlich Preussischen Staaten 1815*, Berlin 1815, s. 85–98.

⁹ F. Meinecke, *Das Leben des Generalfeldmarschalls Hermann von Boyen, t. 2: 1815–1847*, Stuttgart 1896, s. 85.

¹⁰ *Verordnung vom 3. April, betreffend die Verhältnisse der kommandirenden Generale, bei der jetzt bestehenden Eintheilung der Armee. (Bekannt gemacht den betreffenden Militair-Behörden durch das Kriegs-Ministerium unterm 5. April 1820)*, w: *Preussische Militair-Gesetz-Sammlung. 1: Enthaltend bis zum Jahre 1835 die bestehenden Gesetze, Verordnungen und allgemeinen Verfügungen, welche sich auf die militairische Rechtspflege beziehen, nach Zeitfolge geordnet und mit Anmerkungen versehen*, red. C. Friccius, Berlin-Elbing 1836, s. 155–156.

¹¹ „König Friedrich Wilhelm III. von Preußen an das Kriegsministerium: Ernennung der Kommandirenden Generale des I.-VIII. Armeekorps und Gewährung einer Zulage für Generalleutnant von Röder”, Berlin 3 IV 1820 r., Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim (dalej: BA-MA), Chef des Heeresarchives, RH 18/1784, mikrofilm.

elementy II KA. Wprawdzie do 1852 r. nie był to obszar nasycony wojskiem, przekładało się to jednak na podział kontyngentu rekrutów¹².

Kwestia polska zatem od początku wiązała się z obszarem trzech prowincji: poznańskiej, Pomorza i Śląska, przy czym dopiero w 1872 r. zwiększone obawy zaczął budzić teren Górnego Śląska. Jest to zaskakujące, bowiem w rejencji opolskiej odsetek ludności polskojęzycznej miał stale oscylować wokół 62 proc.¹³ W tym samym okresie efekty „polskiej agitacji” zaczęły budzić niepokój na obszarze Prus Zachodnich, gdzie w 1890 r. sformowano XVII KA z dowództwem w Gdańsku¹⁴. Sytuacja na tym obszarze jest nadzwyczaj ciekawa, albowiem wbrew danym faktycznym wskazującym na spadający odsetek Polaków wśród mieszkańców prowincji¹⁵ oficjalne statystyki pokazują tendencję odwrotną, przy zaniżeniu faktycznej liczby ludności polskojęzycznej¹⁶. Znaczny udział Polaków odnotowano przede wszystkim w rejencji kwidzyńskiej oraz w okręgach kościerskim i starogardzkim w rejencji gdańskiej. Spośród dwóch dywizji tworzących korpus, 35 (Grudziądz) i 36 (Gdańsk), pierwsza ponad wszelką wątpliwość znajdowała się na mieszanym językowo obszarze; 69 Brygada Piechoty (dalej: BP) miała tu pod sobą 14 (Grudziądz) i 141 (Grudziądz i Brodnica) Pułk Piechoty¹⁷ (dalej: pp), a 70 BP — 21 (Toruń) i 61 (Toruń) pp¹⁸. W ostatniej dekadzie XIX w. za zagrożone „polonizacją” zaczęto uważać także tereny I KA z dowództwem w Królewcu. W 1899 r. powołano 37 Dywizję z dowództwem w Olsztynie, a na obszarze, na którym w 1905 r. utworzono rejencję olsztyńską, Polacy stanowili większość przez cały omawiany okres¹⁹. Brak niestety danych, w jaki sposób traktowano obszar podległy powołanemu w 1912 r. XX KA (Olsztyn), choć z pewnością był to ten teren dawnego I KA, w którym dominował żywioł polski.

¹² H. Sommer, *Preußische militärische Standorte im Posener Lande, in Westpreußen und Oberschlesien*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen” 25, 1933, s. 53.

¹³ 62,4 proc. w 1831 r., 62,1 proc. w 1861 r., 62,4 proc. w 1890 r. i 62,9 proc. w 1910 r., L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815–1914. Die preußische Sprachensstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 17–18.

¹⁴ Korpus w związku z potrzebą zwiększenia osłony granicy Prus Wschodnich i Zachodnich, „Dieckmann, Der Schlieffenplan”, b.m.d., BA-MA, Kriegsgeschichtliche Forschungsanstalt des Heeres (dalej: KFH), RH 61/374, k. 78–92.

¹⁵ 41,8 proc. w 1831 r., 40,4 proc. w 1861 r., 37,8 proc. w 1890 r. i 38,2 proc. w 1910 r., L. Belzyt, op. cit., s. 17–18.

¹⁶ 30 proc. w 1831 r., 32,4 proc. w 1861 r., 34,4 proc. w 1890 r. i 35,5 proc. w 1910 r., ibidem, s. 17–18.

¹⁷ Legenda zawierająca pełne niemieckie nazwy pułków znajduje się w aneksie.

¹⁸ T.M. Duchnowski, *Dyslokacja*, s. 38–40.

¹⁹ 83,6 proc. w 1831 r., 76,6 proc. w 1861 r., 67,7 proc. w 1890 r. i 62,1 proc. w 1910 r., ibidem.

Zachowane źródła, wytworzone przez administrację pruską na szczeblu prowincji i rejencji, niestety rozczarowują. W zbiorach polskich i niemieckich dostępne są dokumenty na temat poboru dla obszarów rejencji poznańskiej²⁰ i bydgoskiej²¹, w ciągły sposób jedynie od roku 1815 do lat 1866–1868²². Jako dopełnienie nie mogą służyć przechowywane w Archiwum Państwowym (dalej: AP) w Szczecinie akta Naczelnego Prezydium Prowincji Pomorskiej dotyczące II KA, w zespole tym brakuje bowiem teczek poświęconych uzupełnianiu sił zbrojnych. Identyczny problem odnosi się do zbiorów AP we Wrocławiu, Opolu i Katowicach w kontekście akt prowincji śląskiej oraz rejencji legnickiej (V KA) i opolskiej (VI KA). Niemal całkowitemu zniszczeniu uległy akta po wschodniopruskim I KA, a dostępne w olsztyńskim AP materiały prowincji i rejencji dotyczą głównie okresu po I wojnie światowej. Teczki związane ze sprawami poboru nie zachowały się w AP w Gdańsku i Toruniu. Sporo materiałów na temat wojska zawierają natomiast przechowywane w GStA PK zespoły *Regierung zu Danzig* (XIV. HA, Rep. 180)²³ i *Regierung zu Marienweder* (XIV. HA, Rep. 181), niestety także tu brak serii jednostek dotyczących uzupełniania armii.

Ograniczoną użyteczność mają również oficjalne statystyki pruskie odnoszące się do kontyngentu rekrutów w latach 1878–1914²⁴. Zawarte w nich informacje dotyczą jedynie liczby poborowych pobranych odpowiednio z danej prowincji i z okręgu korpusu. Statystyki nie uwzględniają ani specyfiki organizacji wojskowej korpusów II, V i VI, ani „polityki rozpraszania”. Nie da się zatem określić stosunku liczby rekrutów

²⁰ Teczki „Die Ergänzung des stehenden Heeres für das Jahr” z lat 1816–1866, AP w Poznaniu, Naczelne Prezydium Prowincji Poznańskiej (dalej: NPPP), sygn. 53/290/0/4.2/261 – 53/290/0/4.2/289.

²¹ Teczki „Verpflichtung zum Militair-Dienst und Ergänzung des stehenden Herres”, AP w Bydgoszczy, Rejencja Bydgoska, sygn. 6/2/0/1.3.19/1896, 6/2/0/1.3.19/2343, 6/2/0/1.3.19/2957, 6/2/0/1.3.19/3107; te czki „Ersatz-Geschäft und die Ergänzung der Armeen im Jahre”, AP w Bydgoszczy, sygn. 6/2/0/1.3.19/1186, 6/2/0/1.3.19/1425, 6/2/0/1.3.19/1535, 6/2/0/1.3.19/2028, 6/2/0/1.3.19/2349, 6/2/0/1.3.19/2677, 6/2/0/1.3.19/2678; „Verpflichtung zum Militärdienst und die Ergänzung der Armee, Bd. 13”, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem (dalej: GStA PK), Regierung zu Bromberg, XVI. HA, Rep. 30, nr 2213.

²² Zachowana w GStA PK te czka za okres 1889–1895 nie zawiera niestety istotnych danych na temat kontyngentu poborowych, „Verpflichtung zum Militärdienst und die Ergänzung der Armee, Bd. 17”, GStA PK, Regierung zu Bromberg, XVI. HA, Rep. 30, nr 2214.

²³ Interesujących informacji w tym temacie nie dostarcza te czka: „Militär- und Ersatzaushebung, Bd. 1 – November 1854 – Mai 1912”, GStA PK, Regierung zu Danzig, XIV. HA, Rep. 180, nr 19097.

²⁴ *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*, red. Kaiserliches Statistisches Amt, t. 1–36, Berlin 1880–1915.

pobranym w danej prowincji do pochodzących z okręgu korpusu. W tej sytuacji mało użyteczna jest także zawarta w danych dotyczących prowincji statystyka rekrutów, którzy odebrali edukację w języku innym niż niemiecki. Wprawdzie w dużej mierze odnosi się to do Polaków, jednak wobec powszechności obowiązku szkolnego w Prusach nie można traktować tej liczby jako tożsamej z całym kontyngentem polskojęzycznym. Wyłącznie uzupełniający charakter mają zachowane wspomnienia Polaków powołanych do odbycia służby w armii pruskiej. Charakter tych źródeł nie pozwala na poznanie arkanów pruskiej polityki wobec polskojęzycznych poborowych, a tym bardziej wnioskowanie o skali stosowania „polityki rozpraszenia”.

Podstawowe opracowania dotyczące zaboru pruskiego podejmują tematykę wojskową zdawkowo, tak dla okresu przed²⁵, jak i po utworzeniu Cesarstwa Niemieckiego²⁶. Mimo postrzegania militarizmu jako istotnej cechy tzw. mentalności pruskiej²⁷, kwestie dotyczące udziału armii w polityce skierowanej przeciw polskiej mniejszości są w literaturze przedmiotu poruszane rzadko. Sprawę wprowadzenia w 1872 r. specjalnych regulacji dotyczących Polaków przywołał w monografii poświęconej Kulturkampfowi Lech Trzeciakowski²⁸, w późniejszym okresie ten fragment jego pracy został jednak nieco zapomniany²⁹. Do ustaleń poznańskiego badacza odwołał się Stanisław Janowicz w pracy

²⁵ S. Karwowski, *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 1: 1815–1852, Poznań 1918, s. 7–11, 21; J. Kozłowski, *Wielkopolska pod zaborem pruskim 1815–1918*, Poznań 2004, s. 20, 64–65; Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*, Poznań 2001, s. 14; idem, *Przemysł Wielkopolski w latach 1815–1870*, Warszawa 1959, s. 106–108; idem, *Życie gospodarczo-społeczne w Poznaniu 1815–1918*, Poznań 1965, s. 25–27, 43, 209; F. Paprocki, *Wielkie Księstwo Poznańskie w okresie rządów Flottwella (1830–1842)*, Poznań 1970, s. 32–33, 71, 81–82, 92–110, 133–137, 159–160, 174; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815–1848. Studium historycznoprawne*, Warszawa-Poznań 1980, s. 197–199.

²⁶ J. Grudniewski, *Pruska elita władzy na Górnym Śląsku (1871–1918)*, Katowice 2020, s. 181–190; G. Kucharczyk, *Długi kulturkampf. Pruskie i niemieckie wojny kulturowe przeciw Polsce w latach 1795–1918*, Warszawa 2020; R. Łysoń, „Wieczne proszący, nigdy nie wysłuchani”. *Polskie ugrupowania ugodowe w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1894–1918*, Warszawa 2013; W. Matwiejczyk, *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871–1933. Struktury i ludzie*, Lublin 2020; A. Tarnowska, *Weil XY Pole ist. Prusko-niemieckie państwo prawa wobec polskiej mniejszości (1850–1914)*, Toruń 2019.

²⁷ D. Łukasiewicz, *Życie codzienne w Królestwie Prus w latach 1701–1933*, Warszawa 2020, s. 579.

²⁸ L. Trzeciakowski, *Kulturkampf w zaborze pruskim*, Poznań 1970, s. 205–207; idem, *The Kulturkampf in Prussian Poland*, New York 1990, s. 120, 136–137.

²⁹ Bardzo skrótowo na ten temat: E. Kozłowski, M. Wrzosek, *Historia oręża polskiego 1795–1939*, Warszawa 1984, s. 447.

magisterskiej „Armia jako czynnik germanizacyjny Polaków w II Rzeszy”³⁰, do dziś jedynej znanej mi próby napisania polskiego opracowania poświęconego całościowo temu problemowi. Stworzona pod kierunkiem Michała Pirki praca zawiera wszelkie wady typowe dla opracowań powstałych w silnie zideologizowanej Wojskowej Akademii Politycznej im. Feliksa Dzierżyńskiego³¹. Sam Pirko, badacz zagadnień związanych z germanizacją u progu XIX w.³², także podejmował temat służby Polaków w armii niemieckiej, jednak bez poważnych studiów archiwalnych³³. Największe zainteresowanie polskich badaczy dziejów militarnych wzbudzało przede wszystkim zagadnienie oficerów służących w armii niemieckiej³⁴. Był to problem najłatwiejszy do uchwycenia źródłowo, czy to w oparciu o memuarystykę³⁵, czy dokumenty weryfikacyjne z początków formowania armii II Rzeczypospolitej³⁶. W efekcie od czasu badań Trzeciakowskiego jedynym realnym uzupełnieniem stanu wiedzy pozostaje opisany przez Piotra Szlantę epizod złagodzenia polityki wojska wobec Polaków w związku z próbami pozyskania przez Wilhelma II głosów

³⁰ S. Janowicz, „Armia jako czynnik germanizacyjny Polaków w II Rzeszy”, mps, praca magisterska WAP, Warszawa 1985, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego (dalej: CAW-WBH), Wojskowa Akademia Polityczna im. Feliksa Dzierżyńskiego (dalej: WAP), sygn. 172.1.2072.

³¹ J. Jędrysiak, *Problematyka armii pruskiej i niemieckiej jako przyczynek do badań nad dorobkiem naukowym i dydaktycznym płk. prof. dr. hab. Michała Pirki z Wojskowej Akademii Politycznej im. Feliksa Dzierżyńskiego*, w: *Historiografia wojskowa w PRL. Zagadnienia wybrane*, red. P. Benken, Szczecin–Warszawa 2022, s. 89–128.

³² M. Pirko, *Niemiecka polityka wywłaszczeniowa na ziemiach polskich w l. 1907–1908*, Warszawa 1963; idem, „Bülów a sprawa polska”, t. 1, rozprawa habilitacyjna, mps, WAP, Warszawa 1963, CAW-WBH, WAP, sygn. 172.1.2497, 172.1.2496.

³³ Idem, *Polityka narodowościowa w wojsku niemieckim*, „Studia Historica Slavico-Germanica” 1972, 1, s. 231–237; idem, *Zur Politik des deutschen Imperialismus gegenüber der polnischen Minderheit in Deutschland unter besonderer Berücksichtigung der Situation in der Armee*, w: *Materialien eines wissenschaftlichen Kolloquiums der Sektion Geschichte der Wilhelms-Pieck-Universität Rostock*, Rostock 1977, s. 119–141.

³⁴ W. Molik, *Polacy w korpusie oficerskim armii pruskiej w XIX i początkach XX wieku. Casus Kazimierza Raszewskiego*, w: *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych. Historia i współczesność*, red. A. Judycka, Z. Judycki, Toruń 2001, s. 299–309; W. Rezmer, *Polacy w korpusie oficerskim armii niemieckiej w I wojnie światowej (1914–1918)*, w: *Spółczesność polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim w okresie I wojny światowej (1914–1918). Zbiór studiów*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1996, s. 137–148.

³⁵ B. Hutten-Czapski, *Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego*, t. 1–2, Warszawa 1936; K. Raszewski, *Wspomnienia z własnych przeżyć do końca roku 1920*, Poznań 1938.

³⁶ „Księga Komisji Weryfikacyjnej oficerów sił zbrojnych byłego zaboru pruskiego oraz spis oficerów, których karty kwalifikacyjne znajdują się w Komisji Weryfikacyjnej dla oficerów byłej armii niemieckiej”, 1921, CAW-WBH, Oddział V Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, sygn. I.303.9.175.

posłów polskich dla planowanej ustawy o flocie w latach 1893–1894³⁷, znany wcześniej z literatury światowej³⁸.

Temat poboru i służby polskich rekrutów w armii niemieckiej został na nowo podjęty w polskiej historiografii mniej więcej dekadę temu, w związku z setną rocznicą wybuchu Wielkiej Wojny. Cechą zainicjowanego dyskursu jest koncentracja uwagi na okresie I wojny światowej, z nielicznymi odniesieniami do udziału Polaków w wojnach zjednoczeniowych lat 1864–1871³⁹. Jedną z tez to przekonanie o funkcjonowaniu w ramach armii niemieckiej tzw. Kaczmarek-Regimentów (*Katschmarken-Regimenten*). Ryszard Kaczmarek zastrzegł, że określenie to nigdy nie miało charakteru oficjalnego, a było używane jedynie jako popularna także w polskim społeczeństwie nazwa dla pułków pruskich sformowanych w większości z Polaków. Spotykano je ponoć już podczas wojny francusko-pruskiej, a autor znalazł przypadki używania tego określenia w dokumentach urzędowych w czasie II wojny światowej⁴⁰. Kaczmarek sformułował uwagę o zasadach pruskiego systemu rekrutacyjnego opierającego się na „terytorialnym przyporządkowaniu do stacjonujących w pobliżu pułków i dywizji rekrutów, wyznaczonych do mobilizacji w pierwszej kolejności”⁴¹. Ten punkt widzenia podzielił Bartosz Kruszyński, którego zdaniem już po wojnie z Austrią w 1866 r. oddziały poznańskiej 10 Dywizji, znane jako „Lwy Nachodu”, zaczęły być także określane jako tzw. Kaczmarek-Regimenty⁴². Kruszyński, pomimo świadomości, że opiera swoje szacunki na wątpliwej pod względem metodologicznym analizie oficjalnych list strat pod kątem polskiego brzmienia imion i nazwisk⁴³, sugerował, że po mobilizacji w 1914 r. 10 Dywizja miała się składać od 30–40 proc. do nawet 50 proc. z Polaków⁴⁴.

³⁷ P. Szlanta, „Polakożerca” kontra „wrogowie Rzeszy”. *Cesarz Wilhelm II i Polacy 1888–1918*, Warszawa 2019, s. 45.

³⁸ R. Blanke, *Prussian Poland in the German Empire, 1871–1900*, New York 1981, s. 157–158; S. Grabowski, *Deutscher und polnischer Nationalismus. Der Deutsche Ostmarker-Verein und die polnische Straß 1894–1914*, Marburg 1998, s. 41–42.

³⁹ R. Kaczmarek, *Polacy w armii kajzera. Na frontach I wojny światowej*, Kraków 2014; idem, *Poles in Kaiser's Army On the Front of the First World War*, Frankfurt am Main 2020; B. Kruszyński, *Kaczmarek Regimenty. Niemiecka 10. Dywizja Piechoty podczas fazy wstępnej I wojny światowej w roku 1914*, Poznań 2018; idem, *Niemiecka 10. Dywizja Piechoty na Równinie Woëvre i Wzgórzach Mozy podczas I wojny światowej w roku 1914*, Oświęcim 2019; idem, *The German 10th Infantry Division. Tactical Combat Operations on the Western Front in August 1914*, Göttingen 2021.

⁴⁰ R. Kaczmarek, *Polacy*, s. 55; idem, *Poles*, s. 25–26.

⁴¹ Idem, *Polacy*, s. 20.

⁴² B. Kruszyński, *The German 10th Infantry Division*, s. 43.

⁴³ Idem, *Kaczmarek Regimenty*, 2019, s. 16–19.

⁴⁴ Idem, *The German 10th Infantry Division*, s. 45–46; idem, *Kaczmarek Regimenty*, 2018, s. 134.

Powyższe twierdzenia budzą wątpliwości. Po pierwsze, nigdy nie napotkałem w oficjalnych dokumentach z okresu 1815–1914 przykładu stosowania terminu *Katschmarken-Regimenten*. Pomijając kwestię poprawności gramatycznej terminu⁴⁵, przywołani wyżej autorzy powołują się przede wszystkim na materiały o charakterze wspomnieniowym⁴⁶. Tymczasem, jak dowiodły badania Alexandra Watsona, tylko od mobilizacji w 1914 r. do jesieni 1915 r. można mówić o przydzielaniu dużej liczby polskich żołnierzy do jednostek mającego dowództwo w Poznaniu V KA⁴⁷. Raporty dotyczące dezercji i brak zaufania ze strony dowództwa korpusu miały spowodować wydanie decyzji, aby rekrutów narodowości polskiej kierować do jednostek z centralnych i zachodnich Niemiec⁴⁸, co Ministerstwo Wojny zaakceptowało⁴⁹. Osobną kwestią są dane na temat liczebności Polaków w poszczególnych pułkach, pochodzące z powstałych wówczas raportów, których analiza każe podać w wątpliwość część ustaleń polskich autorów (o czym niżej).

Wnioskowanie w oparciu o nazwiska znajdujące się na listach strat może być obarczone sporym ryzykiem błędu. Potwierdzają to znane przypadki dotyczące oficerów. Polakami nie byli ponad wszelką wątpliwość słynny *Generalquartiermeister* z czasów wojen zjednoczeniowych, gen. kawalerii Theophil von Podbielski czy dowódca (1888–1891) IX KA w Altonie, gen. kawalerii Paul von Leszczyński. Znamienny jest tu przykład ppłk. Heinricha von Kęszyckiego, który w latach 1901–1905 dowodził 3 Pułkiem Huzarów. Wywodził się on z rodziny o polskich korzeniach, która jednak uległa germanizacji. Oskarżony o sprzedanie rodzowego majątku Lissen (Łysiny) Polakom, został zmuszony do odejścia ze służby, do której przywrócono go po rehabilitacji w 1911 r.⁵⁰ Nawet niemieckie władze wojskowe popełniały zatem błąd w ocenie sytuacji, tym trudniej wnioskować o narodowości zmarłego żołnierza w oparciu o imię czy nazwisko po przeszło 100 latach. Pokazują to zresztą też próby badań

⁴⁵ W języku niemieckim liczba mnoga od słowa „pułk” — *der Regiment* to *die Regimenter*, a nie *Regimenten*.

⁴⁶ A. Fiedler, *Mój ojciec i dęby*, Poznań 2006, s. 149.

⁴⁷ A. Watson, *Fighting for Another Fatherland: The Polish Minority in the German Army, 1914–1918*, „The English Historical Review” 126, 2011, 522, s. 1142, 1146.

⁴⁸ F. Bernhardt do Ministerstwa Wojny, Poznań 29 VI 1915, GStA PK, Staatsministerium Jüngere Registratur (dalej: StM JR), I. HA, Rep. 90 A, nr 3748, k. 234.

⁴⁹ Ministerstwo Wojny do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Berlin listopad 1915, *ibidem*, k. 229.

⁵⁰ T. von Bethmann-Hollweg do Wilhelma II, Berlin 10 V 1905, GStA PK, Ministerium des Innern (dalej: MdI), Rep. 77, Tit. 871, nr 67, b.pag.; T. von Bethmann-Hollweg do J. Dallwitz, Hohenfinow 24 VIII 1910, *ibidem*, b.pag.

nad liczebnością Polaków w pruskim korpusie oficerskim, niedające jednoznacznych rezultatów⁵¹.

Problem służby wojskowej polskich rekrutów w armii pruskiej między kongresem wiedeńskim a zakończeniem I wojny światowej najobszerniej opisał w swej monografii Jens Boysen⁵². Badacz ten przedstawił wiele istotnych elementów *Verstreupolitik*, a zatem „polityki rozpraszania” kontyngentu polskich rekrutów pobieranego szczególnie z terenu prowincji poznańskiej między pułki stacjonujące w niemieckich prowincjach Prus. Słusznie wskazał także na prowadzenie analogicznej polityki wobec innych mniejszości, zwłaszcza Duńczyków ze Szlezwika-Holsztynu⁵³ oraz Francuzów z Alzacji i Lotaryngii⁵⁴. Wyniki badań tego autora spotkały się niestety ze słabym odzewem w polskiej historiografii. Nieco lepiej prezentuje się sprawa w opracowaniach obcojęzycznych, jednak badacze powtarzają wyniki badań Boysena bez krytycznego odniesienia się⁵⁵. Tymczasem przedstawione przez niego wnioski wymagają aktualizacji i uzupełnień, szczególnie względem istotnych aspektów pruskiej polityki wojskowej wobec Polaków przed 1871 r., do której Boysen odniósł się zdawkowo⁵⁶. Mając na uwadze powyższe, omówienie wytycznych dotyczących polityki wobec polskich rekrutów uważam za istotny poznawczo element dyskusji nad obecnością i wpływem pruskiej organizacji wojskowej na ziemię polskie w okresie rozbiorów.

⁵¹ D. Bangert, *Polnischer Adel-österreichisches und preußisches Heer. Das Verhältnis des polnischen Adels zur k. k. Armee und zur kgl. Preußischen Armee 1816-1914*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa” 21, 1972, 1, s. 501-504, 506.

⁵² J. Boysen, *Preußische Armee und die polnische Minderheit. Royalistische Streitkräfte im Kontext der Nationalitätenfrage des 19. Jahrhunderts (1815-1914)*, Marburg 2008, s. 29-52.

⁵³ C. Bundgård Christensen, *National Identity and Veteran Culture in a Border Region: The Danish Minority in the German Army during the First World War*, „War in History” 27, 2020, 1, s. 57-80.

⁵⁴ S. Schlegel, *Les témoignages des soldats sarrois: fidélité à l'Empire ou expression d'un particularisme sarrois?*, w: *Soldats d'entre-deux. Identités nationales et loyautés d'après les témoignages produits dans les Empires centraux pendant la Première Guerre mondiale*, red. S. Plyer, R. Georges, J.N. Grandhomme, Strasbourg 2019, s. 331-348.

⁵⁵ T. Schramm, *Les Polonais dans l'armée allemande pendant la guerre de 1914-1918*, w: *Soldats d'entre-deux*, s. 225; A. Watson, op. cit., s. 1143, 1146. Część nowszych prac dotycząca *Polenpolitik* niestety ignoruje to zagadnienie, R. Spät, *Die „polnische Frage” in der öffentlichen Diskussion im Deutschen Reich, 1894-1918*, Marburg 2014; H.E. Volkmann, *Die Polenpolitik des Kaiserreichs. Prolog zum Zeitalter der Weltkriege*, Paderborn 2016.

⁵⁶ J. Boysen, op. cit., s. 14-28.

Pobór Polaków do armii pruskiej po 1871 r.

Zgodnie z uwagami poczynionymi na wstępie, w oparciu o publikowane, oficjalne dane nie da się określić liczby Polaków wcielanych do armii niemieckiej po 1871 r. Za zawodną uważam przyjętą przez Boysena próbę oszacowania kontyngentu polskich rekrutów na podstawie proporcji niemieckich i polskich mieszkańców prowincji poznańskiej⁵⁷. Preferencje komisji poborowych, związane choćby z wymaganiami fizycznymi i moralnymi stawianymi rekrutom, zaburzały bowiem poważnie ten stosunek. Wedle wyliczeń Klausa Helmutha Rehfeldta w latach 1831–1861 na terenie rejencji bydgoskiej za zdolnych do służby wojskowej uznano 16,8 proc. poborowych, z których jedynie 8,6 proc. zostało ostatecznie wcielonych do wojska. W tym samym czasie z rejencji poznańskiej wcielono 9,2 proc. dostępnego kontyngentu zdolnych do służby. Odsetek ten miał być w obu wypadkach niższy niż średnia dla Prus z tego okresu (9,7 proc.)⁵⁸. Pochodzące z lat sześćdziesiątych XIX w. raporty komisji poborowych zawierają szereg utyskiwań na słabszy stopień rozwoju fizycznego poborowych z regionów zdominowanych przez Polaków. Miało w nich dominować powszechne ubóstwo, a spora część polskich rekrutów ponoć osiągała fizyczną zdolność do pełnienia służby dopiero około 30. roku życia⁵⁹. Liczba wcielonych Polaków mogła być zatem zaniżona w stosunku do faktycznej proporcji dostępnego rocznika poborowego. Nawet gdyby uzyskane w ten sposób dane były prawidłowe, nadal w oparciu o te wyliczenia nie dałoby się ustalić, ilu Polaków faktycznie pełniło służbę w rodzimej prowincji.

Dostępne źródła potwierdzają natomiast tezę o istnieniu przed 1872 r. w armii pruskiej jednostek o znacznym odsetku lub zdominowanych przez Polaków. Likwidacja tego stanu rzeczy była stałym postulatem, wysuwany m.in. przez gen. Karla von Grolmana, który dowodził kolejno 9 Dywizją (1825–1832) ze składu V KA i całym korpusem (1832–1843).

⁵⁷ Ibidem, s. 52–56.

⁵⁸ K.H. Rehfeld, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg (1848–1871)*, Köln–Berlin 1968, s. 264.

⁵⁹ „Regierungs-Abtheilung-des Innern an den Ober-Präsident der Provinz Posen, betrifft der Ersatzgeschäft in Jahre 1859”, Poznań 22 I 1860, AP w Poznaniu, NPPP, sygn. 53/290/0/4.2/287, s. 39–44; „Die Resultaten des Departements-Ersatz-Geschäftes in Bereich der zum Regierungsbezirk Posen gehörigen 19 und 20 Infanterie Brigade pro 1863 und die dabei allgemeinen Wahrnehmungen”, Poznań 30 VIII 1863, ibidem, sygn. 53/290/0/4.2/288, s. 382–385. Podobne zastrzeżenie zgłaszano zresztą już w połowie lat trzydziestych, „Periodischer Bericht für die Monate December 1835 und Januar 1836”, Poznań 1 II 1836, GStA PK, I. HA, Mdl, Rep. 77 Tit. 503, nr 1, t. 2, k. 242–247v.

W swych memoriałach z 1817⁶⁰ i 1832⁶¹ r. jednoznacznie sugerował konieczność germanizacji polskich poborowych poprzez wysłanie ich do sprawdzonych pułków na niemieckim obszarze językowym. Postulatów Grolmana nie spełniono, w związku z czym w 1830 r. w obliczu powstania listopadowego konieczne było wycofanie z terenów Wielkiego Księstwa Poznańskiego „niepewnych” oddziałów złożonych z Polaków⁶². Dotyczyło to 19 pp z jednoimiennym pułkiem Landwehry, 37 pp (5 Rezerwowego) i 6 Pułku Ułanów. W 1863 r. Prusakom sprzyjało szczęście: 18 pp od 1860 r. stacjonował czasowo w Brandenburgii, 19 pp pełnił rotacyjną służbę jako obsada twierdzy w Luksemburgu, a 58 pp miał swój garnizon w Głogowie, na „bezpiecznym” niemieckim Śląsku⁶³. Sytuację tę wykorzystano i w okręgach V KA, zdominowanych przez Polaków lub mieszanych językowo, nakazano w 1863 r. szybsze wezwanie rekrutów do służby, tak aby odciąć ich od „wrogiego” oddziaływania środowiska rodzinnego, a poborowych z wymienionych wyżej pułków wysłano do ich aktualnego miejsca stacjonowania poza prowincją⁶⁴. Oczywiście w realiach mobilizacji i wojen z lat 1864–1871 stosowano powszechnie system uzupełnienia oparty na zasadzie terytorialnej, przez co istnienie pułków zdominowanych przez Polaków było jak najbardziej możliwe⁶⁵.

Specjalne regulacje dotyczące służby wojskowej Polaków zostały wprowadzone w armii pruskiej wiosną 1872 r. Miało to związek z antypolskimi działaniami kanclerza Ottona von Bismarcka, stanowiącymi element wymierzonej w Kościół katolicki kampanii znanej jako *Kulturkampf*. Już latem 1870 r. Bismarck miał otrzymać raport sugerujący rosnącą sympatię do Francji wśród polskiej ludności pruskich prowincji oraz ryzyko związane z wezwaniem polskich rekrutów do dezercji.

⁶⁰ „[Karl] v. Grolman: Über die Verteidigung der Länder vom rechten Ufer der Elbe bis zur Memel”, Berlin 22 V 1817, GStA PK, VI. HA, Nachlass Boyen H.L.L.G. v. d. Ä, Nr. 331, k. 8–12.

⁶¹ E. von Conrady, *Leben und Wirken des Generals der Infanterie und kommandierenden Generals des V. Armeekorps Carl von Grolman*, cz. 3, Berlin 1896, s. 158–160.

⁶² F. von Reoder do E. von Flotwella, Poznań 21 II 1831, AP w Poznaniu, NPPP, sygn. 53/290/0/4.4/497, k. 111.

⁶³ A. von Roon do F. zu Eulenburga, Berlin 27 IV 1863, GStA PK, Mdl, Rep. 77, Tit. 332 bb, nr 5, t. 1, b.pag.

⁶⁴ A. von Roon do dowódców korpusów armijnych, Berlin 25 I 1863, Brandenburgisches Landeshauptarchiv w Poczdamie, 1 Oberpräsident 869, b.pag.

⁶⁵ W tym kontekście nie jest zaskakująca informacja o dominacji Polaków w śląskich pułkach Landwehry w 1866 r., trudno bowiem wyobrazić sobie, by oddziały obrony terytorialnej w trakcie mobilizacji formowano w oparciu o zasoby inne niż te dostępne na miejscu, M. Baczkowski, *Wojna 1866 roku w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim*, Kraków 2015, s. 13–18.

Podsuwano myśl o rozmieszczeniu rezerwowych oddziałów wojskowych w prowincji⁶⁶. Zdaniem Trzeciakowskiego Bismarck wykorzystywał wszelkie okazje do zyskania od cesarza *carte blanche* na podejmowanie coraz bardziej radykalnych działań. Jedną z takich okoliczności stworzył memoriał wysłany w styczniu 1872 r. przez hr. Renarda⁶⁷ do cesarza Wilhelma I⁶⁸. Renard alarmował o sytuacji wyznaniowej i narodowościowej na Górnym Śląsku, w Prusach Zachodnich i Wielkim Księstwie Poznańskim, sugerując walkę o wyrugowanie z przestrzeni publicznej języka polskiego. Treść dokumentu miała zrobić wrażenie na pruskim władcy. W oparciu o ten raport Bismarck skierował 13 lutego 1872 r. okólnik do wszystkich szefów resortów z postulatem przygotowania środków zaradczych. Ministerstwu Wojny polecono opracowanie zasad, wedle których polskojęzyczni rekruci nie mogli być kierowani do pułków złożonych w większości z rodaków. W garnizonach na terenach zdominowanych przez Polaków miano umieścić niemieckie pułki celem wsparcia władz cywilnych w działaniach germanizacyjnych⁶⁹.

Nacisk Bismarcka na armię należy postrzegać w odpowiednim kontekście. Znamienny jest tu zwłaszcza postulat dotyczący obsady garnizonów. Stanowił on kontynuację trwającej od 1863 r. presji władz cywilnych, zwłaszcza prowincji poznańskiej, w celu zwiększenia tak obsady wojskowej tego obszaru, jak i liczby miejsc stacjonowania armii, szczególnie w małych miastach⁷⁰. Sugestie te władze wojskowe konsekwentnie oddalały, zasłaniając się brakiem środków i interesu militarnego, a wręcz szkodliwością nadmiernego rozpraszania sił dla celów mobilizacyjnych i operacyjnych. Był to w istocie jedyny argument, który pozostawał armii w starciu z naporem wszechwładnej pruskiej biurokracji. Wyłączenie otoczone nimbem tajemnicy „sprawy operacyjne” nie podlegały bowiem dyskusji i były akceptowane jako argument zamykający polemikę. Oceniając efekty dyskusji z lat 1863–1866, należy wyraźnie podkreślić, że kierownictwo armii pruskiej nie było zainteresowane uczestnictwem we wsparciu germanizacji byłych ziem polskich, uznając sprawy narodowościowe za sferę odpowiedzialności czynników politycznych⁷¹.

⁶⁶ Ch. Clark, *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*, Warszawa 2006, s. 505.

⁶⁷ Najpewniej chodziło tu o Johannesę Marię von Renarda (1829–1874), przemysłowca ze Śląska, posła do Reichstagu i członka pruskiej Izby Panów, jednak także Trzeciakowski nie precyzuje personaliów autora.

⁶⁸ L. Trzeciakowski, *The Kulturkampf*, s. 119–121.

⁶⁹ O. von Bismarck do wszystkich ministrów, Berlin 13 II 1872, GStA PK, I. HA, StM JR, Rep. 90 A, nr 3750, k. 238–239.

⁷⁰ J. Jędrzyak, *Między optyką strategiczną*, s. 352–360.

⁷¹ Votum ministra wojny do ministra spraw wewnętrznych, Berlin 17 VI 1866, GStA PK, Mdl, Rep. 77, Tit. 332 bb, nr 5, t. 1, b.pag.

Dlatego, mimo ponawianych propozycji, wojsko oparło się także postulatami, aby wystosować do króla wnioski o skierowanie do prowincji poznańskiej oddziałów złożonych z Niemców, a poznańskie pułki bez wyjątku przenieść do starych prowincji niemieckich. W ten sposób młodzi polscy żołnierze mieliby otrzymać edukację w niemieckiej mowie i zwyczajach, a służba wojskowa wypełnić rolę wychowawczą. Tymczasem niemieckie pułki w prowincji poznańskiej miały się stać centrum kultury niemieckiej i wsparciem dla Niemców w prowincji⁷². Z punktu widzenia wojska była to niepożądana operacja powodująca chaos w dotychczasowej strukturze oddziałów. Sceptycyzm jest tym bardziej zrozumiały, że mimo wspomnianych wcześniej obaw, problemy z rekrutami polskimi, zwłaszcza w czasie wojny z Francją, nie stanowiły poważnego wyzwania. Bismarck musiał zatem zdawać sobie sprawę z faktu, że kierownictwo armii nie odniesie się do jego żądań z entuzjazmem.

W tej sytuacji nie dziwi, że Ministerstwo Wojny odniosło się do sprawy z opóźnieniem⁷³. Po ustaleniach z resortem spraw wewnętrznych minister wojny feldmarszałek Albrecht von Roon przedstawił 7 marca 1872 r. kanclerzowi propozycje⁷⁴. Władze wojskowe zaznaczyły wyraźnie, że proponowane regulacje stanowią raczej wyjście naprzeciw oczekiwaniom kanclerza niż odpowiedź na realną sytuację. Nie stwierdzano bowiem zagrożeń dla spójności sił zbrojnych ze strony polskich rekrutów. Mimo to postanowiono zmodyfikować zasady ich przydziału do służby. Od tej pory mieli oni nie trafiać do jednostek zdominowanych przez Polaków.

W myśl obowiązującej od 1868 r. instrukcji dotyczącej organizacji poboru cały obszar kraju został podzielony na okręgi korpusów, a każdy korpus armijny miał swój własny okręg uzupełnień (*Ergänzungs-Bezirk*)⁷⁵. Każdy z okręgów uzupełnień był podzielony na cztery okręgi brygad piechoty, a te z kolei rozpadały się na okręgi poszczególnych batalionów Landwehry, które składały się z właściwych okręgów poborowych. Pułki piechoty z reguły otrzymywały *Ersatz* ze swoich jednoimiennych okręgów pułków Landwehry (18 pp z okręgu 18 pp Landwehry). *Spezialwaffen*, a zatem pułki fizylierów, bataliony jeźdźców, pułki kirasjerów oraz bataliony artylerii, pionierów i pociągów były uzupełniane z całego obszaru okręgu korpusu. Na tej samej zasadzie odbywał się przydział rekrutów dla pułków ułanów w tych okręgach, w których stacjonował tylko jeden taki

⁷² F. zu Eulenburg i A. von Roon do Wilhelma I, Berlin 1 XII 1865, ibidem, b.pag.

⁷³ A. von Roon do O. von Bismarcka, Berlin 24 II 1872, GStA PK, I. HA, StM JR, Rep. 90 A, nr 3750, k. 241.

⁷⁴ A. von Roon do O. von Bismarcka, Berlin 7 III 1872, ibidem, k. 242–246v.

⁷⁵ *Militair-Ersatz-Instruction für den Norddeutschen Bund. Vom 26. März 1868*, Berlin 1868, par. 2, 17.

pułk. Gdy było ich więcej, uzupełniano je z tego okręgu brygady piechoty, który leżał najbliżej ich miejsca stacjonowania. Zasada ta miała też zastosowanie do innych rodzajów pułków kawalerii (np. huzarów). Instrukcja precyzowała, że każdy poddany pruski zobowiązany do służby wojskowej musiał się stawić do poboru i odbywać służbę w okręgu, w którym znajdował się jego domicyl urzędowy — tzw. *Territorialprinzip*⁷⁶. Instrukcja zezwalała równocześnie, aby jeśli dany okręg poborowy nie był w stanie wywiązać się z dostarczenia odpowiedniego kontyngentu rekrutów, mogły go wesprzeć sąsiednie, jednak w warunkach tego samego okręgu rządowego (*Kreis*). Jeżeli okręg brygady rozciągał się na dwa okręgi rządowe, wsparcie mogło nastąpić tylko w ramach ich obszaru. Jeśli jednak okręg brygady w okręgu (lub okręgach) rządowym nie był w stanie zapewnić odpowiedniego kontyngentu rekrutów, Dowództwo Generalne w porozumieniu z nadprezydentem danej prowincji mogło zarządzić pobór rekruta z całego okręgu korpusu. Dopiero jeżeli kontyngentu nie mógł wystawić okręg korpusu, należało zawiadomić Ministerstwo Wojny, które mogło w porozumieniu z władzami cywilnymi zarządzić przekazanie rekrutów z innych okręgów korpuśnych⁷⁷.

Powyższe przepisy przy pewnej nadinterpretacji stanowiły formalną furtkę dla wprowadzonych w 1872 r. wytycznych. Umożliwiały bowiem wypełnianie kontyngentów we wskazanych pułkach wedle zasady parytetu narodowościowego pod pretekstem niedoboru rekrutów w danym okręgu. Struktura poboru rekrutów na obszarze Wielkopolski, Pomorza i Śląska od początku sprzyjała zresztą stosowaniu takich rozwiązań. W przyjętej w 1817 r. w Wielkim Księstwie Poznańskim instrukcji dla komisji poborowych wskazano, że każdy pruski poddany powołany do służby wojskowej miał ją pełnić w korpusie armijnym przypisanym do jego rodzinnej prowincji⁷⁸. Już wówczas postanowiono, że jeśli jeden lub kilka okręgów uzupełnień nie były w stanie dostarczyć dostatecznej liczby zdolnych do służby rekrutów, mogły je za zgodą Ministerstwa Wojny i MSW wesprzeć inne. Przepisy te z całą pewnością zastosowano już w latach 1817–1818 do wymiany rekrutów między Pomorzem, Wielkim Księstwem Poznańskim i Śląskiem⁷⁹. Wobec podległości rejencji legnickiej obszarowi *Generalkommando* w Poznaniu, a rejencji bydgoskiej — obszarowi

⁷⁶ Ibidem, par. 20.

⁷⁷ Ibidem, par. 18.

⁷⁸ „Instruction für das Geschäft der Ersatz-Aushebung zur jährlichen Ergänzung des stehenden Heeres; für das Jahr 1817 in Anwendung zu bringen”, Berlin 30 VI 1817, AP w Poznaniu, NPPP, sygn. 53/290/0/4.2/262, s. 2–32.

⁷⁹ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych do KG w Poznaniu H. von Thümena, Berlin 12 VIII 1817, ibidem, s. 51–55.

Wielkiego Księstwa Poznańskiego przy podległości dowództwu na Pomorzu teoretycznie czyniono zadość zasadom przynależności terytorialnej rekrutów. Służyli w swoim ojczystym okręgu — państwowym lub korpusnym. Także przepisy z 1858 r. zakładały, że oddziały V KA pobierały swój kontyngent rekrutów zasadniczo z rejencji legnickiej i poznańskiej, podczas gdy rejencja bydgoska podlegała II KA⁸⁰. Dla lat 1858–1866 nie stwierdzono, poza obowiązkowymi dla każdego okręgu kontyngentami dla gwardii i marynarki wojennej, dalszego celowego rozpraszania polskich rekrutów. Poborowi trafiali zasadniczo bezpośrednio do pułków na obszarze rodzimej prowincji⁸¹, odmienne rozporządzenia były zazwyczaj związane ze wspomnianą już potrzebą wsparcia sąsiedniego okręgu w razie niedoboru rekrutów⁸². W ten sposób z pewnością mogły się zdarzać przesunięcia rekrutów między Wielkopolską, Śląskiem i Pomorzem w ramach obszarów podległych II i V KA. Nie są mi jednak znane żadne przejawy celowego i pozaregulaminowego kierowania polskich rekrutów do innych korpusów.

Instrukcja z 1868 r. utrzymywała ten system⁸³. Omawiane wytyczne z 1872 r. wskazywały, że polscy rekruci przeważali wówczas nie tylko w okręgach podległych, opisywanych wcześniej jako problematyczne, 19 i 59 pp. Nie wymieniono tu także 18 pp. Jako „spolonizowany” wskazano natomiast 61 pp ze składu II KA. Miał on swoje bataliony w Wejherowie (powiaty Wejherowo, Kartuzy, Kościerzyna) i Starogardzie Gdańskim (powiaty Starogard Gdański, Świecie). Pozostałe trzy okręgi pułkowe

⁸⁰ *Militair-Ersatz-Instruction für die Preußischen Staaten*, Berlin 1858.

⁸¹ „Uebersicht des Erstaz-Bedarfs für den Truppen des stehenden Heeres pro 1860/61 (5. Armee-Corps)”, Poznań 5 IX 1860, AP w Poznaniu, NPP, sygn. 53/290/0/4.2/287, s. 152–154; „Sub-Repatriation der Ersatz-Mannschaften für das 2te Armee-Corps pro 1860”, ibidem, s. 168–170; „Sub-Repatriation der Ersatz-Mannschaften für das 2te Armee-Corps pro 1863”, ibidem, sygn. 53/290/0/4.2/288, s. 252–254; „Uebersicht des Ersatz-Bedarfs für den Truppen des stehenden Heeres pro 1864/65 (5. Armee-Corps)”, 29 IX 1864, ibidem, sygn. 53/290/0/4.2/289, s. 8–10; „Sub-Repatriation der Ersatz-Mannschaften für das 2te Armee-Corps pro 1864”, b.m.d., ibidem, s. 20–22; „Verheilung des Ersatz Bedarfs für die Truppen des stehenden Heeres aus dem Bezirk der 19. und 20. Infanterie Brigaden pro 1865/66”, Poznań 15 VI 1865, ibidem, s. 123–126; „Sub-Repatriation der Ersatz-Mannschaften für das 2te Armee-Corps pro 1865”, ibidem s. 139–140.

⁸² Takiej zamiany dokonano dla przykładu w 1860 r., gdy okręg 20 Brygady Piechoty dostarczył tylko 480 na 1101 potrzebnych rekrutów, w związku z czym trzeba było uzupełnić przez dodatkowy pobór w okręgu 19 Brygady Piechoty, obie w ramach 10 Dywizji, „Regierungs-Abtheilung-des Innern an den Ober-Präsident der Provinz Posen, betrifft der Ersatzgeschäft in Jahre 1859”, Poznań 22 I 1860, ibidem, sygn. 53/290/0/4.2/287, s. 39–44.

⁸³ *Militair-Ersatz-Instruction für den Norddeutschen Bund*, zał. 1, s. 207–215. Podział okręgów poborowych ilustruje dołączona do tekstu tabela.

pochodziły z Górnego Śląska ze składu 12 Dywizji. Były to 22 pp z batalionami w Rybniku (powiaty Pszczyna i Rybnik) i Raciborzu (powiaty Racibórz i Głubczyce), 62 pp z batalionami w Gliwicach (Toszek-Gliwice i Strzelce Opolskie) i Koźlu (powiaty Koźle i Prudnik) oraz 63 pp z batalionami w Olesku (powiaty Olesko, Lubliniec i Kluczbork) i Opolu (powiaty Opole i Niemodlin). Problem „rozpraszania” kontyngentu polskich rekrutów w V i II KA częściowo rozwiązywano przez specyficzną strukturę terytorialną ich *Generalkommandos*, na co zresztą wskazują uwagi z omawianego pisma, zwłaszcza w kontekście pułków 10 Dywizji⁸⁴. Ofensywa polskość na Śląsku oraz w Prus Zachodnich miała być czymś nowym. Dlatego też dla tych pułków polecono zastosować parytet gwarantujący każdorazową przewagę Niemców. „Nadwyżka” polskich poborowych miała trafiać do innych niemieckich korpusów. Z pułków poznańskich za szczególnie zagrożone zostały uznane tylko dwa, którym miano corocznie przydzielać odpowiedni kontyngent rekrutów niemieckich. Kluczowe jest zastrzeżenie, że te środki należało uznać za nadzwyczajne i jako takie możliwe do stosowania tylko w czasie pokoju. W momencie mobilizacji priorytetem była szybka koncentracja oddziałów, co faktycznie oznaczało nieograniczone stosowanie zasady terytorialnej.

Odnosnie do drugiego postulatu zawartego w piśmie Bismarcka we wspomnianej odpowiedzi z 7 marca 1872 r. Roon zaznaczał wyraźnie, że to „depolonizacja” kontyngentu rekrutów powinna w wystarczający sposób zabezpieczyć niemieckie pozycje w zagrożonych prowincjach. Stanowisko to podtrzymał w 1874 r. kolejny minister wojny, gen. por. Georg von Kameke⁸⁵.

Zaproponowane przez Ministerstwo Wojny wytyczne zostały zaakceptowane przez Staatsministerium w kwietniu 1872 r. Niestety brakuje źródeł pokazujących praktyczny wymiar tej polityki. Jej konsekwentne stosowanie jest jednak potwierdzone przez materiały pochodzące z przełomu 1885 i 1886 r. W styczniu 1886 r. Bismarck wygłosił w pruskiej Izbie Panów napastliwe przemówienie, uważane za początek kolejnego zaostrenia antypolskiego kursu⁸⁶. Mowa zawierała m.in. cytaty z przywołanego już memoriału Grolmana z 1832 r.⁸⁷ i odwołania do raportu otrzymanego dwa dni wcześniej od zaufanego prezydenta rejencji

⁸⁴ A. von Roon do O. von Bismarcka, Berlin 7 III 1872, GStA PK, I. HA, StM JR, Rep. 90 A, nr 3750, k. 245–246.

⁸⁵ „Abschrift: Minister des Innern und Kriegsminister an Kaiser und König”, Berlin 17 VI 1874, GStA PK, Mdl, Rep. 77, Tit. 332 bb, nr 5, t. 2, b.pag.

⁸⁶ R. Blanke, op. cit., s. 55–60.

⁸⁷ „Antrag das Haus der Abgeordneten”, Berlin 23 I 1886, GStA PK, Mdl, Rep. 77, Tit. 50, nr 21, t. 5, k. 46v–47.

bydgoskiej, Christopha von Tiedemanna. Zaprzyjaźniony z kanclerzem polityk ostrzegał przed ofensywą polskości w prowincji poznańskiej i jednocześnie proponował kompleksowy program walki z nią. Symboliczną kulminacją nowego kursu stała się uchwalona 26 kwietnia 1886 r. ustawa o popieraniu osadnictwa niemieckiego na ziemiach zaboru pruskiego (*Ansiedlungsgesetz*), na mocy której powołana została Komisja Kolonizacyjna.

Nie była to jedyna aktywność Tiedemanna na polu walki z „polską agitacją”. Pod koniec 1885 r. skierował na ręce kanclerza skargę na postępowanie władz wojskowych. Jego zdaniem wbrew przyjętym zasadom pozostawiono w 49 i 129 pp nadwyżkę polskich rekrutów, zamiast zgodnie z dotychczasową praktyką przydzielić tym oddziałom niemiecki *Ersatz* z reencji koszalińskiej (powiaty Koszalin i Kołobrzeg)⁸⁸. Zarzuty te nie do końca były słuszne, gdyż obowiązująca wówczas ustawa powtarzała wszelkie wcześniejsze przepisy⁸⁹, a wymianę rekrutów nadal traktowano jako sposób na zaradzenie problemom ze skompletowaniem kontyngentu. Tak też tłumaczyło tę konkretną sprawę Ministerstwo Wojny podczas obrad pruskiego Staatsministerium 24 stycznia 1886 r.⁹⁰ Co jednak istotniejsze, potwierdzono także wówczas obowiązywanie przyjętych na posiedzeniu tego gremium 13 kwietnia 1872 r. zasad, wedle których polskojęzyczni rekruci nie powinni być przydzielani do jednostek stacjonujących na terenach zdominowanych przez Polaków. Ministerstwo Wojny nie zamierzało również odstępować od zasady, według której pułki stacjonujące w polskich okręgach otrzymywały uzupełnienia tylko w 1/8 złożone z Polaków⁹¹. Ponadto w czasie obrad 24 stycznia 1886 r. resort wojny zadeklarował gotowość, aby przyjąć decyzją Staatsministerium zasadę, że stacjonujące w polskich okręgach pułki nie otrzymywały *Ersatz* złożonego z Polaków. Ślady zastosowania tej zasady odnaleźć można w prasie polskiej z tego okresu. Przykładem jest choćby cytowany przez Boysena artykuł w gazecie „Wielkopolanin”, opisujący wymianę kontyngentu rekrutów polskich i duńskich między V i IX KA⁹².

⁸⁸ Ch. von Tiedemann do P. Bronsarta von Schellendorffa, Bydgoszcz 28 XII 1885, ibidem, k. 6–9.

⁸⁹ *Reichs-Militär-gesetz. Vom 2. Mai 1874*, w: *Deutsches Reichsgesetzblatt*, Berlin 1874, s. 45–64.

⁹⁰ „Vertrauliche Besprechung des Staatsministeriums”, Berlin 24 I 1886, GStA PK, StM JR, I. HA, Rep. 90 A, nr 3555, k. 34v–36.

⁹¹ Richard Blanke wysunął w oparciu o to wnioski, że w 1886 r. jedynie 12 proc. stacjonujących w prowincji poznańskiej żołnierzy miało być narodowości polskiej, co jednak wydaje się nadinterpretacją — procent ten był zapewne jeszcze niższy przy uwzględnieniu podoficerów i oficerów, R. Blanke, op. cit., s. 82–83.

⁹² J. Boysen, op. cit., s. 67–68; *Rekruci polscy i duńscy w wojsku niemieckim*, „Wielkopolanin” 30 VI 1886, 171.

Gotowość armii do zaostrenia antypolskiego kursu może budzić pewne zdziwienie. Specjalne regulacje stanowiły bowiem wyraźne obciążenie dla administracji wojskowej, a z czasem stały się problemem także dla władz cywilnych prowincji wschodnich. Była to konsekwencja postępującej w Niemczech industrializacji i związanej z nią migracji ludności wiejskiej do miast⁹³. Dotknęła ona w szczególności rolnicze prowincje wschodnie (tzw. *Ostflucht*), z których sezonowo (tzw. *Sachsengängerei* — saksy) lub na stałe wyjeżdżano za pracą do zachodnich części Cesarstwa. Z czasem stał się to także problem dla administracji wojskowej. Uwagę na zjawisko różnicy między liczbą osób znajdujących się w ewidencji poborowych (*Stammrolle*) zimą a faktycznym stanem ludności w momencie poboru zwróciły urzędy uzupełnień III instancji, a zatem szczebla korpusu armijnego⁹⁴. W związku z tym w okręgach I, II, V, VI i XVII KA zlecono zbadanie sprawy. Wynik śledztwa nie potwierdził powagi problemu⁹⁵. W 1891 r. w *Stammrolle* czterech prowincji wschodnich wpisanych było 170 294 zobowiązanych do służby wojskowej, z czego tylko 6203, a zatem 3,6 proc. z powodu *Sachsengängerei* znalazło się latem w prowincjach zachodnich. Wedle doniesień nadprezydentów z Królewca i Poznania część młodych ludzi podejmowała pracę w obcej prowincji przed wciągnięciem na listę, czyli osiągnięciem wieku poborowego, a po krótkim pobycie w zachodnich i środkowych Niemczech wracała w rodzinne strony. Tych ludzi nie uwzględniano w statystyce. Faktycznie wobec sytuacji w prowincjach wschodnich ubytek z powodu *Sachsengängerei* mógł być większy niż 3,6 proc. Jednak zakładając utrzymanie liczby w tych granicach, nie dostrzegano potrzeby dokonywania zmian w przepisach lub okręgach uzupełnień. Z czasem mogły jednak powstać dodatkowe trudności z uzupełnianiem oddziałów. Dołączony do raportu dla kanclerza⁹⁶ wykaz przekonuje, że dla prowincji poznańskiej sprawa mogła być bardziej złożona⁹⁷. Okręg V KA miał w 1891 r. największy spośród badanych odsetek zobowiązanych do służby przebywających w czasie poboru

⁹³ R. Łysoń, *Przemiany społeczne i gospodarcze w Prusach 1871-1932*, w: *Prusy w Rzeszy Niemieckiej (1871-1947)*, red. G. Kuchaczyk, Warszawa 2019, s. 313–316.

⁹⁴ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Ministerstwo Wojny do urzędów uzupełnień III instancji dla Prus Wschodnich, Prus Zachodnich, Poznania i Śląska, Berlin 30 VII 1891, GStA PK, I. HA, Mdi, Rep. 77, Tit. 332 f, nr 18, t. 2, b.pag.

⁹⁵ H. von Kaltenborn-Stachau do E. Herrfurtha, Berlin 3 XII 1891, ibidem, b.pag.

⁹⁶ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Ministerstwo Wojny do Kanclerza Rzeszy, Berlin 24 XII 1891, ibidem, b.pag.

⁹⁷ „Uebersicht der aus Anlass der sogenannten Sachsengängerei in westlichen Provinzen ueberreichenden und in diesen zur Musterung bz. Aushebung gelangten Militärpflichtigen der Provinzen Ostpreussen, Westpreussen, Posen und Schlesien”, ibidem, b.pag.

w prowincjach zachodnich. Wynosił on 5 proc., podczas gdy w pozostałych — od 2,2 do 4,3 proc. Jeszcze wyższe były dane dla samej rejencji poznańskiej, gdzie w poszczególnych brygadach odsetek ten sięgał 6,9 i 8,1 proc. Co jednak bardziej zastanawiające, mimo podania procentów, dla prowincji poznańskiej w większości rubryk brakuje danych w liczbach bezwzględnych. Choć to tylko hipoteza, można postawić pytanie, czy nie było to związane z realizacją „polityki rozpraszania”? Oczywiście problem niedoborów rekrutów nie odnosił się tylko do terenów zamieszkałych przez ludność polską; w tym samym roku analogiczne braki zgłosił np. KG III KA z Brandenburgii⁹⁸. Malejący kontyngent poborowych z terenów rolniczych był po prostu zjawiskiem obiektywnym, rzutującym jednak na pewne aspekty polityki stosowanej wobec polskich rekrutów.

W latach 1890–1894 miało miejsce chwilowe złagodzenie kursu wobec Polaków, znane niekiedy jako „era pojednania” (*Versöhnungsära*) nowego kanclerza Leo von Capriviego⁹⁹. Głównym celem było uzyskanie wsparcie różnych grup społecznych dla niemieckiego programu zbrojeń. W ramach podjętych wówczas kroków, zgodnie z chwilową intencją nowego cesarza Wilhelma II, zainicjowano próbę zbliżenia do ugodowej części mniejszości polskiej. Monarcha chciał w ten sposób uzyskać wsparcie posłów polskich dla planów rozbudowy marynarki wojennej. W latach 1893–1894 przejściowa „odwilż” miała wpływ także na kwestię polskich rekrutów. Działania w tym obszarze zostały zainicjowane przez wspólne pismo nadprezydenta prowincji poznańskiej Hugona von Wilamowitz-Moellendorffa i dowódcy V KA gen. Richarda von Seeckta do Ministerstwa Wojny. Sugerowali oni rozważenie zwiększenia odsetka rekrutów polskich pozostających w prowincji, co motywowano chęcią zwiększenia ich stopnia identyfikacji z rodzimymi pułkami¹⁰⁰. W szeregach korpusu brakowało także podoficerów władających językiem polskim. Zabiegający o wsparcie Polaków cesarz Wilhelm II upoważnił wówczas Seeckta do dokonania korekty kontyngentu polskich rekrutów pozostających w prowincji. Ta propozycja bez precedensu spotkała się ze sceptyczną reakcją pruskich ministrów. Na posiedzeniu Staatsministerium minister wojny wypowiedział się za pełnym wyłączeniem polskich rekrutów z przydziału do pułków w ramach V KA. Ministrowie postanowili poczekać do zmiany nastawienia cesarza, co nastąpiło w kolejnym roku. Podczas posiedzenia w lutym 1894 r.

⁹⁸ M. von Versen i H. von Aschenbach do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwa Wojny, Potsdam 19 XII 1891, *ibidem*, b.pag.

⁹⁹ R. Spät, *op. cit.*, s. 27–30.

¹⁰⁰ H. von Kaltenborn-Stachau do L. von Capriviego, Berlin 29 III 1893, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes* w Berlinie (dalej: PAAA), Abteilung IA, RZ 201/4061, k. 83–84.

obarczono Seeckta (oskarżanego o „polonofilię”)¹⁰¹ odpowiedzialnością za szkodliwy postulat. Nadprezydent Wilamowitz zgłosił propozycję, aby ograniczyć dopuszczalny kontyngent poborowych Polaków w V KA do 5 proc. Minister wojny dodał do tego wymóg, według którego powinni to być jedynie synowie pewnych, sprawdzonych rodzin, mówiący po niemiecku¹⁰². Do zmian jednak nie doszło, a odsyłanie polskich rekrutów poza prowincję zaczęło być problematyczne dla władz wojskowych.

Sprawa kontyngentu rekrutów powróciła w 1896 r. w czasie kolejnej dyskusji związanej z walką z obecnością języka polskiego w przestrzeni publicznej¹⁰³. Naciski nadprezydentów prowincji poznańskiej i Prus Zachodnich doprowadziły do przedstawienia przez ministra spraw wewnętrznych Eberharda von der Reckego 3 października 1896 r. dezyderatów dotyczących środków finansowych na zwalczanie „polskiej agitacji”¹⁰⁴. W odpowiedzi resort wojny skierował w grudniu 1896 r. *Votum* do Staatsministerium, rozwijając zasady polityki germanizacji polskich rekrutów¹⁰⁵. Stwierdzono wyraźnie wzrost polskiego zagrożenia i zasugerowano specjalne działania względem nie tylko obszarów II, V, VI, lecz także I i XVII KA. Nie są niestety znane materiały dotyczące sytuacji z polskojęzycznymi rekrutami na obszarze dwóch ostatnich korpusów. Dennis E. Showalter zwracał jednak uwagę, że w związku z postępami industrializacji i depopulacją terenów wschodnich kontyngenty tych dwóch korpusów musiały być w dużej mierze wypełniane przez rekrutów z Westfalii, Brandenburgii i Hanoweru¹⁰⁶. Oprócz wskazanej przez badacza przyczyny związanej z migracją zarobkową powodem tego stanu rzeczy jednak mogło być objęcie omawianych korpusów z Prus Wschodnich i Zachodnich regulacjami dotyczącymi jednostek na terenach „spolonizowanych”. W okręgach wymienionych wyżej korpusów polskojęzyczni rekruci mieli być przydzielani jedynie do pułków stacjonujących na niemieckim obszarze językowym, jednak tylko do wysokości 1/3–1/2 kontyngentu. „Nadwyżka” miała być wymieniana z okręgami III (Berlin),

¹⁰¹ J. Boysen, op. cit., s. 35–36.

¹⁰² „Sitzung des Königlichen Staatsministeriums”, Berlin 27 XII 1894, GStA PK, StM JR, I. HA, Rep. 90 A, nr 3570, k. 215–217.

¹⁰³ R. Blanke, op. cit., s. 194–198.

¹⁰⁴ „Sitzung des Königlichen Staatsministerium”, Berlin 12 X 1896, PAAA, Abteilung IA, RZ 201/4063, s. 273–275.

¹⁰⁵ „Votum des Kriegsministerium betreffend die Aufstellung von Grundsätze für das Verhalten der Staatsregierung gegenüber den Staatsangehörigen polnischer Muttersprache”, Berlin 5 XII 1896, PAAA, Abteilung IA RZ 201/4063, s. 7–11; GStA PK, I. HA, Mdl, Rep. 77, Tit. 871, nr 2, k. 37–38v.

¹⁰⁶ D.E. Showalter, *Tannenberg 1914. Zderzenie imperiów*, Warszawa 2005 (oryg. ang. 1991), s. 232.

IV (Merseburg) i IX KA. Boysen znalazł dowody na zastosowanie tej praktyki w 1896 r., kiedy dokonano wymiany rekrutów między okręgami V, VI i IX KA. Podobnie uczyniono w okręgu XVII KA¹⁰⁷. Za interesujące należy uznać przy tym wyrażenie przez resort wojny wątpliwości co do utrzymania na terenie V KA jeszcze ostrzejszych zasad, wedle których odsetek Polaków w kontyngentach rekrutów miał nie przekraczać 10 proc. Tymczasem ze strony władz prowincjonalnych występował stały nacisk na obniżanie tej liczby, co było jedną z kilkunastu propozycji omawianych z inicjatywy ministra spraw wewnętrznych podczas posiedzeń Staatsministerium w lipcu i wrześniu 1897 r.¹⁰⁸ Na posiedzeniu 23 września tego roku Ministerstwu Wojny polecono dalsze obniżanie procentu Polaków wcielanych do pułków na ich rodzimym obszarze językowym¹⁰⁹. Wydaje się, że realizacja tego zalecenia nie była na rękę władzom wojskowym, które i tak miały problem z zatrzymaniem podoficerów i urzędników wojskowych narodowości niemieckiej w prowincjach wschodnich. Ministerstwo Wojny obiecało dołożyć starań, aby ograniczyć do minimum kontyngent polskich rekrutów trafiających do pułków w rodzimych stronach, zwracało zarazem uwagę na to, że nie należy w tej materii „zbyt mocno naciągać łuku”¹¹⁰. Wojsko zaobserwowało bowiem problem związany z dużą liczbą stających do poboru w Westfalii Polaków, którym także należało zapewnić chociażby polskojęzycznych duchownych, co sugerowano w *Votum* z grudnia 1896 r. Zauważano przy tym, że przydział dużej liczby Polaków i Alzatzczyków zmieniał w istocie niemiecki charakter konkretnych pułków.

Można odnieść wrażenie, że ponawiane przez władze cywilne postulaty zaczynały być dla wojska poważnym kłopotem. Napór władz cywilnych stanowił część wieloaspektowego programu walki z „polską agitacją”, mającego związek z siłami zbrojnymi¹¹¹. Jednym z jego elementów była kolejna fala nacisków na zwiększenie liczebności wojsk niemieckich w prowincji poznańskiej i Prusach Zachodnich, w tym rozproszenie ich po garnizonach w małych miastach¹¹². Ze względu na peryferyjny charakter tych obszarów w planach wojennych Wielkiego Sztabu Generalnego¹¹³ naciski te także

¹⁰⁷ J. Boysen, op. cit., s. 47.

¹⁰⁸ „Vorschläge betreffend die Polenfrage”, Berlin 14 VII 1897, PAAA, Abteilung IA, RZ 201/4065, k. 135.

¹⁰⁹ „Sitzung des Königlichen Staatsministerium”, Berlin 23 IX 1897, ibidem, k. 223.

¹¹⁰ „[D]en Bogen nicht zu scharf spannen”, ibidem, k. 230.

¹¹¹ „Anweisung für die Ober-Präsidenten”, [20 XII 1897], GStA PK, I. HA, Mdl, Rep. 77, Tit. 871, nr 2, k. 404.

¹¹² J. Boysen, op. cit., s. 254–268.

¹¹³ „W. Dieckmann, Der Schlieffenplan”, b.m.d., BA-MA, KFH, RH 61/374, k. 131–139.

zostały w zdecydowanej mierze zignorowane¹¹⁴. Władze cywilne miały przy tym pewność, że nowe jednostki będą zdominowane przez Niemców, co tłumaczy ich determinację w sprawie obniżania odsetka kontyngentu polskich rekrutów zostających w rodzimych korpusach. Świadczy o tym choćby przekonanie nadprezydenta Prus Zachodnich, który w trakcie sporów w 1901 r. przypominał, że od 15 lat istniała zasada, że polskich rekrutów kieruje się do pułków na niemieckim obszarze językowym¹¹⁵. To kolejny dowód konsekwentnego i jawnego stosowania *Verstreungspolitik*.

Przejawem wzmożenia walki z polskością było bez wątpienia utworzenie w 1894 r. *Deutscher Ostmarkenverein*, znanej powszechnie jako Hakata. W październiku 1905 r. władze *Deutscher Ostmarkenverein* skierowały do ministrów spraw wewnętrznych i wojny skargę dotyczącą skutków „polityki rozpraszenia”¹¹⁶. Podkreślano w niej znany jakoby powszechnie fakt, że aż 9/10 polskojęzycznych rekrutów z prowincji poznańskiej, Prus Zachodnich i Śląska trafiało do pułków w innych częściach Cesarstwa. Stwarzało to – zdaniem pruskich nacjonalistów – problem niedoboru rąk do pracy, wielu poborowych nie wracało bowiem w rodzinne strony, nawet jeśli ulegli germanizacji. Fakt ten weryfikowano za pomocą dostępnych list rekrutów, w których Polacy mieli być oznaczani literą „P”, nie zawsze jednak tak czyniono. Skutkiem tej polityki wielu Niemców, w tym wykwalifikowanych rzemieślników i ludzi przedsiębiorczych, było zmuszonych służyć poza rodzimymi stronami, w obcych korpusach. Ze względu na trwającą rywalizację ekonomiczną z Polakami wskazane byłoby, aby Niemcy z zagrożonych prowincji wypełniali obowiązek służby wojskowej u siebie. Na terenie II KA często zdarzało się tymczasem, że niemieckich rekrutów w nadmiernej liczbie kierowano do innych korpusów, a zbyt mały kontyngent wyrównawczy powodował, że szeregi wypełniano Polakami. *Deutscher Ostmarkenverein* chciało całkowicie wykluczyć możliwość wysyłania Niemców z „polskich” prowincji do służby w innych korpusach.

Minister wojny gen. por. Karl von Einem przyjmował te argumenty, zwracał jednak uwagę, że przesyłanie rekrutów z obszaru jednego korpusu do innego jest najczęściej związane z realnymi potrzebami

¹¹⁴ Jedyne, co udało się uzyskać, to podjęta w styczniu 1902 r. decyzja o przeniesieniu z dniem 1 kwietnia 1902 r. batalionu 46 pp do Wrześni i batalionu 47 pp do Śremu, H. von Gossler do H. von Hammerstein-Loxen, Berlin 17 I 1902, GStA PK, I. HA, Mdl, Rep. 77, Tit. 332 e, nr 14, b.pag.

¹¹⁵ Odpis pisma O. P. nr 4926, Nadprezydenta Prowincji Prusy Zachodnie, Gdańsk 9 VIII 1901, ibidem, b.pag.

¹¹⁶ T. von Bethmann-Hollweg, Berlin 27 X 1905, ibidem, Tit. 332 f, nr 18, t. 2, b.pag; *Hinter den Kulissen des Ostmarken-Vereins. Aus den Geheimakten der preussischen Neben-Regierung für die Polenaustrrottung*, t. 1, red. F.S. Krysiak, Posen 1919, s. 172-176.

poboru¹¹⁷. Zgodnie z obowiązującymi przepisami korpusy z nadwyżką kontyngentu powinny bowiem wspierać te z niedoborem. Tak było w wypadku 1100 rekrutów z obszaru VI KA, których musiano wysłać dla wsparcia V KA w 1905 r. Nie dało się także zwolnić korpusów wschodnich z obowiązku wysyłania rekrutów do gwardii czy marynarki wojennej, co należało do obowiązków każdego z okręgów uzupełnień. Nie można było zaspokajać tych potrzeb z wykorzystaniem wyłącznie Polaków, na przeszkodzie stały tu istniejące wymogi moralne i fizyczne wprowadzone dla rekrutów. Kontyngent pobierany do gwardii i floty z prowincji wschodnich był zresztą i tak obniżony, a to ze względu na trwającą migrację z tych terenów do dużych ośrodków przemysłowych na zachodzie kraju. W sprawie poprawności oznaczania narodowości rekrutów w *Stammrolle* Einem odsyłał do władz cywilnych. Jednocześnie w piśmie okólnym do dowódców I, II, V, VI i XVII KA minister zalecał dokładniejszy nadzór na listami poborowych, tak aby nie kierować na zachód rekrutów niemieckich¹¹⁸. Zapoznany z treścią zarzutów Hakaty, dowódca V KA, gen. piechoty Ferdinand von Stülpnagel, ustosunkował się do sytuacji w piśmie ze stycznia 1906 r. Odpierał zarzuty, wyraźnie wskazując, że od dłuższego czasu w okręgu dowodzonego przez niego korpusu wszyscy poborowi niemieckiej narodowości są zatrzymywani do służby w miejscowych pułkach. Wyjątek robiono tylko dla gwardii i marynarki wojennej, a roczny kontyngent 300 rekrutów był jednak częściowo zestawiany z Polaków¹¹⁹. Minister spraw wewnętrznych także polecił nadprezydentom dokładniejszy nadzór nad listami poborowych, w tym zwłaszcza oznaczaniem w nich Polaków¹²⁰. Powoływał się przy tym na przepisy przyjęte w marcu 1886 r., co dowodzi konsekwentnego stosowania wprowadzonych w 1872 r. i zaostrzonych w kolejnych dekadach regulacji dotyczących Polaków w armii pruskiej.

Bez odpowiedzi pozostaje pytanie, czy powyższa sytuacja była efektem nadgorliwości pruskich nacjonalistów, faktycznego niechlujstwa administracji wojskowej czy też kolejną odsłoną problemu związanego z migracjami wewnętrznymi w granicach Cesarstwa. Dla przykładu w listopadzie 1907 r. problem znacznego obniżenia liczby rezerwistów zgłosił dowódca I KA, gen. piechoty Alexander von Kluck¹²¹. Jako powód

¹¹⁷ K. von Einem do Zarządu Głównego Deutscher-Ostmarken-Verein, Berlin 20 XII 1905, GStA PK, I. HA, Mdl, Rep. 77, Tit. 332 f, nr 18, t. 2, b.pag.

¹¹⁸ K. von Einem do dowódców I, II, V, VI i XVII Korpusu Armijnego, Berlin 26 XII 1905, ibidem, b.pag.

¹¹⁹ *Bescheid des Generalkommandos zu Posen*, w: *Hinter den Kulissen*, s. 176.

¹²⁰ T. von Bethmann-Hollweg do Nadprezydentów w Królewcu, Gdańsku, Poznaniu i Wrocławiu, Berlin 19 III 1906, GStA PK, I. HA, Mdl, Rep. 77, Tit. 332 f, nr 18, t. 2, b.pag.

¹²¹ A. von Kluck do Ministerstwa Wojny, Królewiec 22 XI 1907, ibidem, b.pag.

wskazywał stałą migrację zarobkową mężczyzn w wieku 20–25 lat na zachód Niemiec. Aż 10 proc. należących do I KA rekrutów zostało jesienią 1907 r. powołanych do służby głównie w III i VII KA, a zatem w Brandenburgii i Westfalii. Wobec istniejących przepisów do I KA trafiało z kolei z Westfalii wielu rekrutów z Prus Wschodnich, jednak konieczność powrotu w rodzinne strony była przez nich odbierana z niechęcią. Ministerstwo Wojny nie potrafiło rozwiązać tego problemu, spadek kontyngentu rezerwistów był bowiem w latach 1903–1907 udziałem praktycznie wszystkich pruskich korpusów armijnych, z wyłączeniem tych w najlepiej rozwijających się prowincjach¹²². Resort wojny mógł jedynie zobowiązać dowództwo VII KA do odsyłania poborowych z terenów I KA do rodzimej prowincji, co potencjalnie jeszcze bardziej komplikowało cały proces związany z polityką germanizacyjną wobec Polaków.

Na obecnym etapie badań nie są mi znane zmiany w „polityce rozpraszenia” do wybuchu I wojny światowej. Należałoby się jednak zastanowić nad kwestią raportów powstałych w lutym i czerwcu 1915 r. w związku ze wspomnianym już powrotem do „praktyki rozpraszenia” wobec rekrutów polskich. W szeregach V KA na froncie znajdować się miało wówczas odpowiednio 3068 (w lutym) i 2919 (w czerwcu) „urodzonych Polaków”¹²³. Byłyby to zatem liczby oscylujące w okolicach 1/5 składu jednej dywizji piechoty. Oczywiście swoją rolę mogły tu odegrać dezercje¹²⁴ oraz straty bojowe¹²⁵, jednak dominacja polskich żołnierzy nie wchodziła w grę. Wedle dostępnego wykazu ich największe nagromadzenie wynosiło w lutym 1915 r. 955 w 47 pp. W pozostałych pułkach piechoty wykazywano od 511 do 819 w lutym i od 368 (w czterech pułkach) do 599 (w sześciu pułkach) żołnierzy w czerwcu 1915 r. Nie traktuję tych danych jako pełnych i ostatecznych, w raportach wymieniono bowiem tylko jednostki o znacznym nagromadzeniu Polaków. Można w tym kontekście zadać pytanie, czy nawet w realiach wojennych faktycznie dopuszczano do dominacji żywiołu polskiego w tzw. Kaczmarek-Regimentach?

¹²² Ministerstwo Wojny do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Berlin 23 IV 1908, *ibidem*, b.pag.

¹²³ „[G]eborene Polen”, A. von Oven do F. von Bernhardi, Xionville 26 II 1915, GStA PK, StM JR, I. HA, Rep. 90 A, nr 3748, k. 232; E von Below do F. von Bernhardi, 22 VI 1915, *ibidem*, k. 233.

¹²⁴ G. Piégais, *Les motivations complexes des déserteurs polonais aux Pays-Bas, 1916–1918*, w: *Soldats d'entre-deux*, s. 239–264.

¹²⁵ Kruszyński oceniał straty 10 Dywizji w walkach od sierpnia do końca grudnia 1914 r. na 5499 żołnierzy (32 proc. stanu żywnościowego dywizji po mobilizacji), w tym 1885 Polaków, B. Kruszyński, *Kaczmarek Regimenty*, 2019, s. 289.

Podsumowanie

Zaprezentowana w tekście analiza z pewnością nie wyczerpuje zagadnienia zasad regulujących służbę Polaków w armii pruskiej w latach 1871–1914. Na przeszkodzie stoi tu przede wszystkim zbyt mała liczba źródeł archiwalnych, a zwłaszcza wojskowych i cywilnych akt poborowych z okręgów poszczególnych korpusów¹²⁶. Ich zniszczenie nie może jednak stanowić usprawiedliwienia dla zarzucenia studiów nad tym tematem lub bezkrytycznego sięgania po inne kategorie źródeł, np. z natury subiektywne materiały wspomnieniowe. Jak wykazałem, wojsko przez niemal cały okres po utworzeniu Cesarstwa, nieraz wbrew zasadom operacyjnym, brało niechętnie udział w działaniach mających na celu wynarodowienie polskiej mniejszości. Skuteczność tych działań może budzić wątpliwości, a samo wojsko w zestawieniu z agresywną i nachalną retoryką władz cywilnych jawić się jako aktor stosunkowo łagodny, jednak jego udział w całym procesie jest faktem. Niestety, nie ma możliwości udzielenia jednoznacznej odpowiedzi na pytanie: ilu Polaków faktycznie trafiło w szeregi armii Hohenzollernów i ilu z nich odbyło służbę w rodzinnych stronach? Pewne jest jednak to, że „problem” pułków zdominowanych przez Polaków został w okresie Cesarstwa, przynajmniej na stopie pokojowej, rozwiązany. Zaprezentowana w niniejszym artykule metoda badawcza pokazuje potrzebę dalszych poszukiwań źródłowych, które pozwolą być może w przyszłości na podjęcie próby rekonstrukcji faktycznej skali stosowania „polityki rozpraszenia” wobec polskich rekrutów.

Rules Governing the Conscription of Polish Recruits to the Prussian Army as an Element of the Policy of Germanisation between 1871 and 1914

The article presents the circumstances of introducing and changing the regulations of the so-called “dispersal policy” (Ger. *Verstreunungspolitik*) pursued by the German army towards Polish conscripts until the outbreak of the First World War. The guidelines introduced in 1872 disbanded regiments composed largely of Poles in the Prussian partition. Their existence after 1815 was quite a problem for the Prussian army, as, in the face of the Polish uprisings, those “insecure” units had to

¹²⁶ Substytutem mogą tu być do pewnego stopnia zachowane w berlińskim GStA PK mikrofiszce wojskowych ksiąg kościelnych z poszczególnych pułków, jest to jednak materiał daleki od kompletności, wymagający przy tym wieloletnich studiów szczegółowych, GStA PK, VIII. HA, MKB Militärkirchenbücher — 1662–1945.

be withdrawn from the area of the Grand Duchy of Posen. The policy of Germanisation that had been carried out since German unification also extended to the army. Although introducing special rules for dealing with a contingent of Polish conscripts posed some problems from the point of view of efficient mobilisation of troops in the event of war, the army acceded to Otto von Bismarck's demands. By 1886, when the demand to tighten the policy was again made, only about 12 per cent of the contingent of Polish recruits was performing compulsory military service in their home province. A decade later, this proportion had fallen to 10 per cent, and the authorities of the "Polish" provinces pressed to reduce it to zero in line with the policy of Germanisation. This was prevented by the army itself because the special treatment of corps stationed in the Poznan Province, Silesia, and West Prussia was becoming problematic. The article thoroughly examines the previously unstudied circumstances and stages of the formation of the "dispersal policy". The discussion is based on a rich source base from German and Polish archives.

Aneks

Tabela 1. Okręgi uzupełnień na terenie prowincji poznańskiej i okręgu V Korpusu Armijnego wedle regulacji z 1868 r.

Korpus Armijny	Brygada piechoty (rejencja)	Pułk piechoty	Miejsca stacjonowania batalionów	Powiaty rekrutacyjne
II	6 (rejencja bydgoska)	14 pp	Gniezno	Mogilno Gniezno Wągrowiec
			Piła	Chodzież Czarnków
		54 pp	Inowrocław	Inowrocław Szubin
			Bydgoszcz	Bydgoszcz i Wyrzysk
V	17 (rejencja legnicka)	6 pg	Zgorzelec	Zgorzelec i Budziszyn
			Muskau	Hoyerswerda i Rothenburg
		46 pp	Szprotawa	Żagań Szprotawa Lubin
			Koźuchów	Zielona Góra Koźuchów

Korpus Armijny	Brygada piechoty (rejencja)	Pułk piechoty	Miejsca stacjonowania batalionów	Powiaty rekrutacyjne
	18 (rejencja legnicka)	7 pg	Jawor	Świerzawa Bolków
			Legnica	Legnica Złotoryja
		47 pp	Lubań	Lwówek Śląski Lubań
			Jelenia Góra	Kamienna Góra Jelenia Góra
	19 (rejencja poznańska)	18 pp	Poznań	Oborniki Poznań miasto Poznań powiat ziemski
			Szamotuły	Szamotuły Międzychód
		58 pp	Nowy Tomyśl	Międzyrzecz Buk
			Kościan	Kościan Babimost
	20 (rejencja poznańska)	19 pp	Nowe Miasto nad Wartą	Pleszew Września
			Śrem	Środa Wielkopolska Śrem
		59 pp	Rawicz	Krobia Krotoszyn
			Ostrów	Odolanów Ostrzeszów

Źródło: *Militair-Ersatz-Instruction für den Norddeutschen Bund*, zał. 1, s. 207–215.

Legenda nazw pułków niemieckich

3 Pułk Huzarów — *Husaren-Regiment von Zieten (Brandenburgisches) Nr. 3.*

6 Pułk Grenadierów — *1. Westpreußisches Grenadier-Regiment Nr. 6*, od 1889 r. *Grenadier-Regiment Graf Kleist von Nollendorf (1. Westpreußisches) Nr. 6.*

6 Pułk Ułanów — *6. Ulanen-Regiment.*

7 Pułk Grenadierów — *Königs-Grenadier-Regiment (2. Westpreußisches) Nr. 7*, od 1889 r. *Grenadier-Regiment König Wilhelm I. (2. Westpreußisches) Nr. 7.*

14 Pułk Piechoty — *3. Pommersches Infanterie Regiment Nr. 14*, od 1889 r. *Infanterie-Regiment Graf Schwerin (3. Pommersches) Nr. 14.*

18 Pułk Piechoty — od 1860 r. *1. Posensches Infanterie-Regiment Nr. 18*, od 1889 r. *Infanterie-Regiment von Grolman (1. Posensches) Nr. 18.*

19 Pułk Piechoty — od 1860 r. *2. Posensches Infanterie-Regiment Nr. 19*, od 1889 r. *Infanterie-Regiment von Courbière (2. Posensches) Nr. 19.*

- 21 Pułk Piechoty — *Infanterie-Regiment von Borcke (4. Pommersches) Nr. 21.*
- 22 Pułk Piechoty — *1. Oberschlesisches Infanterie-Regiment Nr. 22, od 1889 r. Infanterie-Regiment Keith (1. Oberschlesisches) Nr. 22.*
- 37 Pułk Piechoty (5. Rezerwowy) — *37. Infanterie-Regiment (5. Reserve-Regiment).*
- 46 Pułk Piechoty — *1. Niederschlesisches Infanterie-Regiment Nr. 46, od 1889 r. Infanterie-Regiment Graf Kirchbach (1. Niederschlesisches) Nr. 46.*
- 47 Pułk Piechoty — *2. Niederschlesisches Infanterie-Regiment Nr. 47, od 1913 r. Infanterie-Regiment Prinz-Regent Luitpold von Bayern (2. Niederschlesisches) Nr. 47.*
- 54 Pułk Piechoty — *7. Pommersches Infanterie-Regiment Nr. 54, od 1889 r. Infanterie-Regiment von Goltz (7. Pommersches) Nr. 54.*
- 58 Pułk Piechoty — *3. Posensches Infanterie-Regiment Nr. 58.*
- 59 Pułk Piechoty — *4. Posensches Infanterie-Regiment Nr. 59, od 1889 r. Infanterie-Regiment Freiherr Hiller von Gärtringen (4. Posensches) Nr. 59.*
- 61 Pułk Piechoty — *8. Pommersches Infanterie-Regiment Nr. 61, od 1888 r. Infanterie-Regiment von der Marwitz (8. Pommersches) Nr. 61.*
- 62 Pułk Piechoty — *3. Oberschlesischen Infanterie-Regiment Nr. 62.*
- 63 Pułk Piechoty — *4. Oberschlesischen Infanterie-Regiment Nr. 63.*
- 129 pp — *od 1881 r. Infanterie-Regiment Nr. 129, od 1902 r. 3. Westpreußisches Infanterie-Regiment Nr. 129.*
- 141 Pułk Piechoty — *Infanterie-Regiment Nr. 141.*

Bibliografia

- Baczkowski Michał, *Galicja a wojsko austriackie 1772–1867*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2017.
- Baczkowski Michał, *Pod czarno-żółtymi sztandarami. Galicja i jej mieszkańcy wobec austro-węgierskich struktur militarnych 1868–1914*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2003.
- Baczkowski Michał, *Wojna 1866 roku w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2015.
- Bangert Dieter, *Polnischer Adel-österreichisches und preußisches Heer. Das Verhältnis des polnischen Adels zur k. k. Armee und zur kgl. Preußischen Armee 1816–1914*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa” 21, 1972, 1, s. 466–523.
- Belzyt Ludwik, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815–1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Verlag Herder-Institut, Marburg 1998.
- Biesiadka Jacek, Gawlak Andrzej, Kucharski Szymon, Wojciechowski Mariusz, *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Rawelin, Poznań 2006.
- Blanke Richard, *Prussian Poland in the German Empire, 1871–1900*, Columbia University Press, Boulder, New York 1981.

- Boysen Jens, *Preußische Armee und die polnische Minderheit. Royalistische Streitkräfte im Kontext der Nationalitätenfrage des 19. Jahrhunderts (1815-1914)*, Verlag Herder-Institut, Marburg 2008.
- Bundgård Christensen Claus, *National Identity and Veteran Culture in a Border Region: The Danish Minority in the German Army during the First World War*, „War in History” 27, 2020, 1, s. 57–80.
- Caban Wiesław, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831-1873*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2001.
- Centek Jarosław, *Garnizon Torunia w latach 1815-1919. Organizacja, liczebność*, „Rocznik Toruński” 32, 2005, s. 191–213.
- Clark Christopher, *Prusy. Powstanie i upadek 1600-1947*, Bellona, Warszawa 2009.
- Conrady Emil von, *Leben und Wirken des Generals der Infanterie und kommandierenden Generals des V. Armeekorps Carl von Grolman*, cz. 3, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1896.
- Dobroński Artur, *Potencjał militarno-gospodarczy Królestwa Polskiego w latach 1907-1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1976.
- Duchnowski Tomasz Marcin, *Dyslokacja i skład niemieckiego XVII Korpusu Armijnego w latach 1890-1900*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 6, 2015, s. 35–57.
- Duchnowski Tomasz Marcin, *Struktura organizacyjna XVII i XX Korpusu Armijnego Cesarstwa Niemieckiego z siedzibami dowództw w Gdańsku i Olsztynie (1890-1914)*, Wydawnictwo Geneza, Gdynia 2017.
- Fiedler Arkady, *Mój ojciec i dęby*, Wydawnictwo Miejskie, Poznań 2006.
- Grabowski Sabine, *Deutscher und polnischer Nationalismus. Der Deutsche Ostmarken-Verein und die polnische Straz 1894-1914*, Verlag Herder-Institut, Marburg 1998.
- Grudniewski Jakub, *Pruska elita władzy na Górnym Śląsku (1871-1918)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2020.
- Grudziński Tomasz, *Między twierdzą a miastem wolnym. Obraz życia miejskiego Świdnicy w latach 1815-1870*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław-Świdnica 2014.
- Gruszczyński Wojciech, *Leibhusaren. Historia Czarnych Huzarów*, Gdański Kantor Wydawniczy, Wydawnictwo Region Jarosław Ellwart, Żukowo-Gdynia 2019.
- Hinter den Kulissen des Ostmarken-Vereins. Aus den Geheimakten der preussischen Neben-Regierung für die Polenauströttung*, t. 1, red. F.S. Krysiak, Im Selbstverlage des Verfassers, Posen 1919.
- Hutten-Czapski Bogdan, *Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego*, t. 1-2, F. Hoesick, Warszawa 1936.
- Jędrzyśiak Jacek, *Benefits for the Prussian Army by the Inhabitants of the Grand Duchy of Poznań between 1815-1844. Research Status and Research Perspectives*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 81, 2020, s. 225–261.
- Jędrzyśiak Jacek, *Economic and social impact of the Prussian army in Silesia in the years 1815-1848. State of research and research postulates*, „Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»” 74, 2019, nr specjalny, s. 29–51.
- Jędrzyśiak Jacek, *Między optyką strategiczną, a ekonomiczną rzeczywistością: pruskie garnizony w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815-1914*, w: *Człowiek twórcą historii*, t. 1: *Człowiek i praca w procesie modernizacji społecznej i gospodarczej*, red. Cezary Kukło, Wojciech Walczak, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2024, s. 335–376.

- Jędrysiak Jacek, *Problematyka armii pruskiej i niemieckiej jako przyczynek do badań nad dorobkiem naukowym i dydaktycznym plk. prof. dr. hab. Michała Pirki z Wojskowej Akademii Politycznej im. Feliksa Dzierżyńskiego*, w: *Historiografia wojskowa w PRL. Zagadnienia wybrane*, red. Przemysław Benken, Instytut Pamięci Narodowej, Szczecin–Warszawa 2022, s. 89–128.
- Kaczmarek Ryszard, *Polacy w armii kajzera. Na frontach I wojny światowej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2014.
- Kaczmarek Ryszard, *Poles in Kaiser's Army On the Front of the First World War*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2020.
- Karwowski Stanisław, *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 1: 1815–1852, Bracia Winiewicz, Poznań 1918.
- Koluszek Stanisław, Pardela Łukasz, *Twierdza Wrocław 1890–1918. Monografia*, Wydawnictwo Via Nova, Wrocław 2017.
- Kozłowski Eligiusz, Wrzosek Mieczysław, *Historia oręża polskiego 1795–1939*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1984.
- Kozłowski Jerzy, *Wielkopolska pod zaborem pruskim 1815–1918*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2004.
- Kruszyński Bartosz, *Kaczmarek Regimenty. Niemiecka 10. Dywizja Piechoty na Równinie Woëvre i na Wzgórzach Mozy podczas I wojny światowej w roku 1914*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2019.
- Kruszyński Bartosz, *Kaczmarek Regimenty. Niemiecka 10. Dywizja Piechoty podczas fazy wstępnej I wojny światowej w roku 1914*, Instytut Historii UAM, Poznań 2018.
- Kruszyński Bartosz, *The German 10th Infantry Division. Tactical Combat Operations on the Western Front in August 1914*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2021.
- Kucharczyk Grzegorz, *Długi kulturkampf. Pruskie i niemieckie wojny kulturowe przeciw Polsce w latach 1795–1918*, NCK, Warszawa 2020.
- Kulik Mariusz, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2019.
- Łuczak Czesław, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*, PSO, Poznań 2001.
- Łuczak Czesław, *Przemysł Wielkopolski w latach 1815–1870*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959.
- Łuczak Czesław, *Życie gospodarczo-społeczne w Poznaniu 1815–1918*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1965.
- Łukasiewicz Dariusz, *Życie codzienne w Królestwie Prus w latach 1701–1933*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2020.
- Łysoń Rafał, *„Wiecznie proszący, nigdy nie wysłuchani”. Polskie ugrupowania ugodowe w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1894–1918*, Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton, Polskie Towarzystwo Historyczne, Warszawa 2013.
- Maciuszczak Wiesław, *Twierdza Głogów. Garnizon i ludzie 1630–2009*, Towarzystwo Ziemi Głogowskiej, Głogów 2009.
- Matwiejczyk Witold, *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871–1933. Struktury i ludzie*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2020.
- Meinecke Friedrich, *Das Leben des Generalfeldmarschalls Hermann von Boyen*, t. 2: 1815–1847, Cotta, Stuttgart 1899.
- Militair-Ersatz-Instruction für den Norddeutschen Bund. Vom 26. März 1868*, Verlag der Königlich-Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. Decker), Berlin 1868.

- Militair-Ersatz-Instruction für die Preußischen Staaten*, Verlag der Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. Decker), Berlin 1858.
- Molik Witold, *Polacy w korpusie oficerskim armii pruskiej w XIX i początkach XX wieku. Casus Kazimierza Raszewskiego*, w: *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych. Historia i współczesność*, red. Agata Judycka, Zbigniew Judycki, Oficyna Wydawnicza Kucharski, Toruń 2001, s. 299–309.
- Paprocki Franciszek, *Wielkie Księstwo Poznańskie w okresie rządów Flottwella (1830–1842)*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1970.
- Piégaïs Gwendal, *Les motivations complexes des déserteurs polonais aux Pays-Bas, 1916–1918*, w: *Soldats d'entre-deux. Identités nationales et loyautés d'après les témoignages produits dans les Empires centraux pendant la Première Guerre mondiale*, red. Ségolène Plyer, Raphaël Georges, Jean-Noël Grandhomme, Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg 2019, s. 239–263.
- Pirko Michał, *Niemiecka polityka wywłaszczeniowa na ziemiach polskich w l. 1907–1908*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1963.
- Pirko Michał, *Polityka narodowościowa w wojsku niemieckim*, „*Studia Historica Slavico-Germanica*” 1, 1972, s. 231–237.
- Pirko Michał, *Zur Politik des deutschen Imperialismus gegenüber der polnischen Minderheit in Deutschland unter besonderer Berücksichtigung der Situation in der Armee*, w: *Materialien eines wissenschaftlichen Kolloquiums der Sektion Geschichte der Wilhelms-Pieck-Universität Rostock*, Wilhelm-Pieck-Universität, Rostock 1977, s. 119–141.
- Podruczny Grzegorz, Przerwa Tomasz, *Twierdza Srebrna Góra*, Bellona, Warszawa 2010.
- Podruczny Grzegorz, *Twierdza Kłodzko. Monografia historyczna*, Wydawnictwo Avalon, Kłodzko 2023.
- Prusy w Rzeszy Niemieckiej (1871–1947)*, red. Grzegorz Kuchaczyk, Instytut Historii PAN, Warszawa 2019.
- Raszewski Kazimierz, *Wspomnienia z własnych przeżyć do końca roku 1920*, Księgarnia Wysyłkowa i Wydawnicza Józef Liczbiński, Poznań 1938.
- Rehfeld Klaus Helmut, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg (1848–1871)*, G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung, Köln–Berlin 1968.
- Reichs-Militär-gesetz. Vom 2. Mai 1874*, w: *Deutsches Reichsgesetzblatt*, Kaiserlichen Post-Zeitungsamte, Berlin 1874, s. 45–64.
- Rezmer Waldemar, *Polacy w korpusie oficerskim armii niemieckiej w I wojnie światowej (1914–1918)*, w: *Spółczesność polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim w okresie I wojny światowej (1914–1918). Zbiór studiów*, red. Mieczysław Wojciechowski, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1996, s. 137–148.
- Rudnicka-Bogusz Marta, *Architektura i urbanistyka XIX- i XX-wiecznych zespołów zabudowy wojskowej na obszarze Śląska. Typologia, stylistyka, rewaloryzacja zespołów – studium wstępne*, „*Architectus*” 2, 2015, s. 19–30.
- Schlegel Sébastien, *Les témoignages des soldats sarrois: fidélité à l'Empire ou expression d'un particularisme sarrois?*, w: *Soldats d'entre-deux. Identités nationales et loyautés d'après les témoignages produits dans les Empires centraux pendant la Première Guerre mondiale*, red. Ségolène Plyer, Raphaël Georges, Jean-Noël Grandhomme, Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg 2019, s. 331–348.

- Schramm Tomasz, *Les Polonais dans l'armée allemande pendant la guerre de 1914-1918, w: Soldats d'entre-deux. Identités nationales et loyautés d'après les témoignages produits dans les Empires centraux pendant la Première Guerre mondiale*, red. Ségo-lène Plyer, Raphaël Georges, Jean-Noël Grandhomme, Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg 2019, s. 225-238.
- Showalter Dennis E., *Tannenberg 1914. Zderzenie imperiów*, Książka i Wiedza, Warszawa 2005 (oryg. ang. 1991).
- Sommer Hugo, *Das Generalkommando in Posen von 1815-1918*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen” 1930, 19, s. 55-106.
- Spät Robert, *Die „polnische Frage” in der öffentlichen Diskussion im Deutschen Reich, 1894-1918*, Verlag Herder-Institut, Marburg 2014.
- Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*, red. Kaiserliches Statistisches Amt, t. 1-36, Berlin 1880-1915.
- Szczepanik Waclaw, *Cesarskie dzieci z Tarnowa. 57 Galicyjski Pułk Piechoty w latach 1894-1918*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011.
- Szlanta Piotr, „Polakożerca” kontra „wrogowie Rzeszy”. *Cesarz Wilhelm II i Polacy 1888-1918*, Difin, Warszawa 2019.
- Tarnowska Anna, *Weil XY Pole ist. Prusko-niemieckie państwo prawa wobec polskiej mniejszości (1850-1914)*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2019.
- Trzeciakowski Lech, *Kulturkampf w zaborze pruskim*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1970.
- Trzeciakowski Lech, *The Kulturkampf in Prussian Poland*, Columbia University Press, New York 1990.
- Urbaniak Miron, *Leszczyńskie koszary z lat 1901-1905 na planach budowlanych* Archiwum Państwowego w Lesznie, Archiwum Państwowe w Lesznie, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Leszno-Warszawa 2012.
- Verordnung vom 3. April, betreffend die Verhältnisse der kommandirenden Generale, bei der jetzt bestehenden Eintheilung der Armee. (Bekannt gemacht den betreffenden Militair-Behörden durch das Kriegs-Ministerium unterm 5. April 1820)*, w: *Preußische Militair-Gesetz-Sammlung. 1: Enthaltend bis zum Jahre 1835 die bestehenden Gesetze, Verordnungen und allgemeinen Verfügungen, welche sich auf die militairische Rechtspflege beziehen, nach Zeitfolge geordnet und mit Anmerkungen versehen*, red. Carl Friccius, in der Nicolaischen Buchhandlung, Berlin-Elbing 1836, s. 155-156.
- Verordnung wegen verbesserter Einrichtung der Provinzial-Behörden. Vom 30. April 1815*, w: *Gesetz-Sammlung für die Königlich Preussischen Staaten 1815*, G. von Decker, Königlich Geheime Ober-Hofbuchdruckerei, Berlin 1815, s. 85-98.
- Volkman Hans-Erich, *Die Polenpolitik des Kaiserreichs. Prolog zum Zeitalter der Weltkriege*, Schöningh, Paderborn 2016.
- Watson Alexander, *Fighting for Another Fatherland: The Polish Minority in the German Army, 1914-1918*, „The English Historical Review” 126, 2011, 522, s. 1137-1166.
- Wąsicki Jan, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815-1848. Studium historycznoprawne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań 1980.

Biogram: Jacek Jędrysiak, dr nauk humanistycznych w zakresie historii. Adiunkt w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Zastępca redaktora naczelnego kwartalnika „Przegląd Historyczno-Wojskowy”. Specjalizuje się w historii XIX w., historii Prus i Niemiec, historii myśli wojskowej, niemieckiej polityce wojskowej na ziemiach polskich 1815–1918 i problematyce zasadniczej służby wojskowej w ludowym Wojsku Polskim; kontakt: jacek.jedrysiak@uwr.edu.pl.

Author: Jacek Jędrysiak, PhD in History, assistant professor at the Institute of History, University of Wrocław. Deputy editor-in-chief of the quarterly *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, published by the Military Historical Bureau of Lieutenant General Kazimierz Sosnkowski. Specialises in the history of the nineteenth century, the history of Prussia and Germany, the history of military thought, German military policy in the Polish lands between 1815 and 1918 and the problems of basic military service in the people's Polish Army; contact: jacek.jedrysiak@uwr.edu.pl.